

DEVİRİM ÖNCESİ İRAN: RIZA ŞAH DÖNEMİ İRAN MODERNLEŞMESİ- SOĞUK SAVAŞ'IN İRAN İÇ SİYASETİNE YANSIMALARI, PETROL POLİTİKALARI, MUSADDIK YÖNETİMİ VE TOPRAK REFORMU

Arif AKBAŞ

Özet: Biz bu çalışmamızda 1979 İran İslam Devrimi öncesindeki Rıza Şah dönemi İran modernleşmesi, Soğuk Savaş'ın iç siyasete yansımaları, petrol politikaları, Mussadık yönetimi uygulamaları ve Muhammed Rıza Şah dönemindeki toprak reformu gibi nispeten güncel sorunları tartışmaya çalışacağız. Elde ettiğimiz sonuçlara göre İran'ın iç siyasetini bu dönemde I. ve II. Dünya Savaşı, petrol politikaları ve soğuk savaş gibi bazı dış faktörler belirleyici düzeyde etkilemiştir diyebiliriz. Makalemiz çok kısa bir şekilde de olsa Türkiye ve İran Batıcılışmasını Baykan Sezer sosyolojisiyle de bağ kurarak açıklamayı/izahını yapmayı murat etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Rıza Şah, Modernleşme, Pehleviler, Musaddık, Toprak Reformu, Soğuk Savaş

IRAN BEFORE REVOLUTION: REZA SHAH PERIOD IRAN MODERNIZATION, REFLECTIONS OF COLD WAR ON IRAN'S DOMESTIC POLITICS; PETROLEUM POLICIES, MOSSADEGH MANAGEMENT AND SOIL REFORM

Arif AKBAŞ

Abstract: In this study, we have examined the results of the 1979 Iranian Islamic Revolution; We will try to discuss the current problems such as Iran modernization in Rıza Shah era, the reflections of the Cold War on domestic politics, oil policies, Mussadik administration practices and land reform in the period of Mohammad Reza Shah. According to the results; Iran's domestic politics in this period I. and II. We can say that some external factors such as World War II, oil policies and cold war have influenced decisively. Although our article is very brief; it has aimed to explain/interpret the westernization of Turkey and Iran connecting with the sociology of Baykan Sezer.

Keywords: Reza Shah, Modernization, The Pahlavi, Mossadegh, Land Reform, Cold War

DEVİRİM ÖNCESİ İRAN: RIZA ŞAH DÖNEMİ İRAN MODERNLEŞMESİ-SOĞUK SAVAŞ'IN İRAN İÇ SİYASETİNE YANSIMALARI, PETROL POLİTİKALARI, MUSADDİK YÖNETİMİ VE TOPRAK REFORMU

Arif AKBAŞ*

GİRİŞ

Yaşadığı dönemde tam Farsça unvanıyla söylersek Alâhazrat Homâyuni Şâhanşâh (Yani Şahlar Şahı) Rıza Pehlevi, bizdeki muadili Mustafa Kemal Atatürk gibi İran'daki on altı yıllık yönetimi boyunca sistematik ve hızla gerçekleşen otoriter bir modernlik süreci başlatmış ve vaktiyle Bernard Lewis'ten mülhem bir ifadeyle; Modern İran'ın kuruluşunu hazırlayan birçok reformu hayata geçirmiştir. Rıza Şah'ın İran'da yürüttüğü reformlar aslında en az bizdeki kadar daha önce eşi görülmemiş bir değişim ve dönüşüm sürecini ifade ediyordu.

Özellikle; Şah'ın Mirza Kuçuk Han ve diğer bazı isyan girişimlerini bastırması, İran Azerbaycan'ı ve Gilan-Mazenderan'da merkezi otoriteyi güçlendirmesi, -bizdeki Dersim olayı ile mukayese edilebilen- Kürt isyanını bastırması, Kaşan ve Luristan'da devlet otoritesini teşekkül etmesi, askerlik kurumunu modernleştirmesi ve askerliği zorunlu hale getirmesi, Huzistan'da ortaya çıkan hükümetin pasifleştirilmesi, Trans-İran Demir Yollarının inşa edilmesi, yargı reformu, şapka ve kıyafet reformu, Tahran Üniversitesinin kurulması vs. gibi uygulamaları İran'da oldukça sancılı ve gerilimli bir süreci ifade eder.

Touraj Atabaki ve Erik J. Züricher gibi bazı Orta Doğu uzmanları İran'daki Rıza Şah dönemini bir otoriter modernleşme dönemi olarak görmüş ve Batılılaşma ya da başka tanımla Avrupa modernitesine ulaşma öyle çok fazla irdelenip/eleştirilmeden yüzleri Batı'ya dönük entelijansiya/münevverler tarafından kolayca benimsenmişti. Touraj Atabaki ve Erik J. Züricher konuyu işlerken Rıza Şah ve Atatürk rejimlerini mukayeseli bir şekilde incelemişler-

* Öğr. Gör., Cumhuriyet Üniversitesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, aakbas@cumhuriyet.edu.tr ORCID: 0000-0002-8480-4350

di. Onlara göre; “her iki tek adam(ın) da Türkçe *Muasırlaşma*, Farsça *Moaser Buden* olarak ifade edilen çağdaşlaşma ve modernleşme kavramında birleştikleri” görülür.¹ Ayrıca her iki modernizasyon tecrübesi de oldukça otoriter bir yapıya sahiptir.

Mustafa Kemal ve Rıza Şah’ın Türkiye ve İran’da hükümetin gücünü merkezileştirme ve modernizasyonu yürütme siyasetleri bir anlamda yaygın olarak hissedilen otoriteryan reform ihtiyacına yanıtı. Sekülerizm, Batıcılık ve meritokratizmle (Aristokrasi ve demokrasinin karşısında eşit biçimde durma.) harmanlanmış bir siyasal ve kültürel merkezleşme süreci genellikle entelijansiya üyelerinin büyük kısmının, özellikle de ilerici ve sol eğilimli olanların desteğinden faydalanmıştı. Dönemin ideolojik ortamında hâkim olan *Kaveh* (1916-22) *Ferhengistan* (1925-26) İranşehr (1922-27) ve *Ayendeh* (1925-26) gibi Farsi dergiler bu siyasetleri teşvik etmek ve yaymakta öncü bir rol oynadılar.²

İran’da çıkan bu dergiler toplumu modernleştirmede rejimin ideolojisini tanıtmaya ve yayma gibi önemli bir rol üstlenmişti. Bizde zamanında çıkarılan Hâkimiyet-i Milliye, Ulus ve Cumhuriyet, Ülkü gibi gazete ve dergiler temel bu ideolojik işlevi de üstlenmişlerdi. Genelde bu tarz gazetelerin içeriğini incelediğimizde ulamaya ve dini kurumlara bazı eleştiriler dile getirilmekte, laik/seküler dünya görüşü açıklanmakta, milliyetçi bir perspektifle haberler ve olaylar anlatılmaktaydı. Gazete’nin başyazarları özellikle Batılılaşma, çağdaşlaşma gibi konulara vurgu yaparken gelecekteki Şah rejiminin nasıl olacağına dair ipuçlarını da bize vermektedir. Yapılan neşriyatta hem dini hem de maddi yönlerden (toplum yapısı, ekonomi, hukuk, aile vs.) Batılılaşma gerekliliği sıklıkla işleniyordu.

İran, Rıza Şah döneminde kendine Kemalist Rejimi rol model olarak almıştı. Zaten iki ülkenin söz konusu dönemlerindeki oldukça fazla benzeşme ve aynileşmeler bunu rahatlıkla göstermektedir. “Türkiye’de Nisan 1920’de Mustafa Kemal Paşa nasıl yeni bir rejimin temellerini attıysa, İran’da da Şubat 1921’de savunma bakanı olan Rıza Han aynı nitelikte yeni bir rejime geçiş sürecini başlattı. Yeni rejimlerin ortak bir amacı vardı: Batılı kurum ve normlarıyla modern ve tam bağımsız bir ulus-devlet yaratmak. Hem resmî ideolojilerin (din yerine milliyetçilik), hem de iç (geleneksel ekonomik sınıflar) ve

¹ Touraj Atabaki, Erik J. Zürcher. *Türkiye ve İran’da Otoriter Modernleşme: Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*. Çeviren Özgür Bircan. 1. Baskı. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 6.

² Atabaki ve Zürcher, a.g.e., s. 7.

dış (İngiltere) düşmanların benzerliği nedeniyle yeni rejimlerin birbirine bakışı olumluydu.”³ Tarihsel ve sosyo-ekonomik nedenlerden ötürü her iki liderinde önünde aşması gereken birçok engel bulunuyordu. Bu engellerin bazıları aşılrken bazıları aşılamamıştı. Örneğin Atatürk harf inkılâbını gerçekleştirirken, Rıza Şah eski Fars Alfabetesini yeni Latin alfabesiyle değiştirememiştir.

Atatürk bir dönem Şah'ı ülkemizde misafir etmiş ve o dönemdeki bu gezi basınıımızda uzun haberler şeklinde yer almıştır. Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu'nun Atatürk ve Rıza Şah'ın modernleşme odaklı ikili ilişkilerine dair aşğıdaki pasajı oldukça ilginç sayılabilir:

Şah, Atatürk'ün 'toplum mühendisliği' çabalarından çok etkilendi. Zaten, bu uzun gezi sırasında Şah'ı etkilemek için yoğun uğraş verildi. Örneğin Karadeniz'deki yolculuğunu Yavuz'la yapan Şah için Ankara'da özel olarak bestelenen Özsoy adında bir opera sahneye kondu. Türkiye'nin Batılılaşma konusunda kısa sürede aldığı yolu Şah takdir etti. Tahran'a döndüğünde Türkiye'yle iyi ilişkileri devam ettirme azmini tazelemişti. Şah'ın ziyaretinin yaklaşık bir ay sürmesi bile İran'ın Türkiye'yle ilişkilere ne kadar önem verdiğiinin bir göstergesiydi. Çünkü bu dönemin tek adamlı rejimlerinde liderler çok zorunlu olmadıkça kendi egemenliği altında olmayan bir yere gitmekten kaçınmıştır. Bu gezi Şah'ın da ülke dışına ilk çıkışıydı.⁴

İki liderin ülkelerinde uyguladıkları modernist reformlar Batılı değerler üzerinden yürütölmekteydi. Bale, Opera, Klasik Müziğe ve kılık kıyafette Batılı standartlara ulaşmak için şekilsel bir çaba özellikle gösteriliyordu. Bu durum bazen Batılılar tarafından trajik komik bir şekilde eleştirilmiştir. Antoine de Saint-Exupéry'in (Ünlü Fransız savaş pilotu/ yazar) “Küçük Prens” yapıntındaki bir bölüm konuyu kavramak açısından oldukça düşündürücüdür:

Küçük Prens'in geldiği gezegen bence Asteroit B-612'di. Böyle düşünmemin haklı bir sebebi vardı. Bu küçük gezegen yalnızca bir kez, 1909 yılında, bir Türk gökbilimcisi tarafından teleskopla görölmüştü. Bu gökbilimci, buluşunu o zamanlar Uluslararası Astronomi Kongresi'nde harika bir sunumlu açıklamıştı. Fakat fes ve şalvar giyiniyor diye kimse onun söylediklerine değer vermemişti. Büyükler böyledir işte... Neyse ki sonraları Asteroit B-612'nin itibarını kurtarmak için bir Türk önderi bir yasa koydu; artık halkı Avrupalılar gibi

³ Atay Akdevelioğlu, Ömer Kürkçüoğlu. “Orta Doğu'yla İlişkiler: İran'la İlişkiler”. İçinde *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, editör Baskın Oran, 20. bs, 1. 1919-1980. İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, s. 357.

⁴ Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 358.

giyinecek, yasaya uymayanlar ölümle cezalandırılacaktı. Aynı gökbilimci 1920 yılında, Asteroit B-612'yi etkileyici ve şık giysiler giymiş olarak tanıttı. Bu kez herkes onu dikkatle dinledi ve görüşlerini kabul etti.⁵

Bu kısımda aslında bu tarz şekilsel modernlik durumlarının ne kadar absürt görüldüğü alaycı bir dille eleştirilmektedir. Zaten Türk ve İran modernleşme deneyimleri bir Japon modernleşmesi düşünülendiğinde fazlasıyla şekilci ve içerikten yoksun olduğu görülebilecektir. İran modernleşmesi de halk tarafından yeterince içselleştirilmediği için ileride Humeyni devrimi gibi bir tecrübeyi yaşamak zorunda kalmıştır. Bu yönüyle Türkiye'nin modernizmi ve Batıcılığı İran'dan daha fazla içselleştirdiği/özümlediği ve benimsediği de düşünülebilir.

Biz bu makalede İran'ın modernleşme deneyiminin Rıza Şah dönemindeki gelişim seyrini değerlendirmeye çalıştık. Bu minvalde de ilk kısımda Şahlar şahı Rıza Pehlevi'nin kısa bir hayat hikâyesini verdikten sonra Rıza Şah Dönemi İran Modernleşmesini genel hatlarıyla inceledik. Yine söz konusu dönemdeki soğuk savaşın İran iç siyasetine yansımalarına dair açıklamalar yapmaya çalıştık. Dönemin petrol politikaları ve Muhammed Musaddık ile gerçekleşen siyasi çekişmelerinden ayrıca bahsettik. Musaddık, İran siyasi tarihinde önemli bir figür olup İngiliz petrol tesislerini millileştirmiş ve başkanlığı döneminde Şah Rıza pehlevi ile büyük bir iktidar mücadelesine girişmişti.

ŞAHLAR ŞAHI RIZA PEHLEVİ KİMDİR?

Birçok siyasi tarihçiye göre Rıza Şah ve Atatürk'ün yaşamları birbirine benzetmekte, İran ve Türkiye'de yapmak istedikleri yeniliklerin özü/muhtevası uyuşmaktadır. İki karizmatik lider de ilk önce rüştlerini askerlik alanında ispat etmişler ve batı uygarlığının meyvelerini ülkelerine getirmeyi istemişlerdi. Atatürk Türk ulusçuluğunu ön plana çıkarırken, Rıza Şah ise İran ulusçuluğunu ön plana çıkarmıştı. Şah yaptığı icraatlarla sık sık İran'ın İslamiyet öncesi uygarlık görkemini vurguluyordu. Aslında birleşik tek bir millet (Ulus) yaratmaya çalışıyordu. Ulus devletlerin tipik reflekslerini kurmaya çalışıyordu. Ankara Üniversitesi'nin efsane hocalarından Oral Sander bu durumu bakınız nasıl açıklıyor:

⁵ Antoine de Saint-Exupéry. *Küçük Prens*. Çeviren Ferhat Çınar. Ankara: Panama Yayıncılık, 2014, s. 25-27.

Ahamenid ve Sasani imparatorluklarının aslan ve güneşi İran bayrağı üzerine çizildi ve dini etkinin sınırlandırılması için Müslümanlıktan önceki Zerdüş inancı da devlet dini olarak kabul edildi. Eski Sasanice'den esinlenerek yeni hanedanlığa 'Pehlevi' adı verildi. Rıza Şah İran'ı modern bir devlet ve İranlıları da modern bir toplum haline getirmek için çeşitli reform hareketlerine girişti. Ancak diktatör olarak acımasız taktikleri programının başarısını etkiledi. Her şeyden önce, Atatürk'ün Türk halkında uyandırdığı saygı ve sevgiyi İran'da kendisi için yaratamadı...⁶

Seyyid Ziyaeddin Tabatabai liderliğindeki 1921 Pers darbesinden iki yıl sonra, Rıza Pehlevi İran başbakanı oldu. Bu gelişme İran'ın uyumlu ulusal meclisi tarafından desteklendi. 1925 yılında, Rıza Pehlevi, İran'ın kurucu meclisinin kararıyla İran'ın yasal hükümdarı olarak atanmıştı. Yine aynı meclis kararıyla Kaçar Hanedanlığı'nın son şahı Ahmed Kaçar'ın yetkileri sınırlandırıldı ve İran'ın 1906 yılı Anayasa'sı Rıza Pehlevi'nin seçilmesine izin verecek şekilde değiştirildi. Böylece Rıza Şah İran Devrimi'ne (1979) değin devam edecek olan kendi Pehlevi Hanedanlığını kurmuş oldu. Rıza Şah hükümdarlığı döneminde Modern İran Devleti'nin temelini atan birçok sosyal ekonomik ve politik reformu başlattı.

Rıza Pehlevi'nin siyasi ve kültürel mirası bugün hala İran halkı ve yurt dışındaki İran diasporası tarafından sıklıkla tartışılmaktadır. O'nun fikirlerinin bugünkü taraftarları; Şah'ın İran için temel bir modernleşme gücü ve sembolü olduğunu savunurken, karşı çıkanlar yönetiminin bir despotizm olduğunu ve büyük oranda tarım nüfusundan oluşan halkı görmezden geldiğini söylüyorlar. Bizde de "Köylü milletin efendisidir." denmesine rağmen toprak reformunun yapılamamış olması aynı minvalde benzer bir örnek olarak verilebilir. Rıza Şah'ın başa geçmesinden kırk yıl sonra 79'daki İran Devrimi yaklaşık 2500 yıllık kadim Pers monarşisine de son vermiş oldu.

Rıza Şah iktidarı boyunca etnik milliyetçilik konusunda ısrarcı olmuştur. Kendi rejiminin başat özelliklerini sıralayacak olursak; döneminin benzer devletleri gibi ulusalcı, laik, militarist ve anti-komünist mahiyette olduğu hemen fark edilmektedir. Kültürel politikalarını da üniter bir devlet yapısı şeklinde teşekkül ettirmişti. İran içindeki farklı halkları da zorla dağıtma ya da sedentarizasyon (Belli bir bölgede yaşamaya yönlendirme/toplama.) sürecine tabi tutmuştur. Bu politikaları sonucunda İran içindeki birçok farklı

⁶ Oral Sander. *Siyasi Tarih 1918-1994*. İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları, 2007, s. 87.

etnik, dini ya da kültürel grup ya bastırılmış ya da sindirilmiştir. Aslında Rıza Şah Pehlevî'nin kurduğu hükümet birleşik ve büyük ölçüde homojen bir ulus yaratmaya çalışan kapsamlı bir Farslaştırma politikası yürütmüştür. Türkiye'de de benzer şekilde bu dönemde Tek Parti Hükümeti tarafından ülke içinde şarkiyatçı Türkleştirme politikası izlenmişti.

Rıza Şah'ın ilk dönemlerinden beri otoriter bir mahiyette tezahür eden güçlü iktidarı yaklaşık olarak (1923-1941) on yedi yıl boyunca İran'a hâkim olmuştu. Akdevelioğlu, onun iktidarını ve kısa yaşam öyküsünü şu satırlar ile değerlendirmiştir:

Köylü bir Fars ailenin çocuğu olan Rıza Han 1923'te başbakan oldu. İki yıl sonra da Kaçar Hanedanı'na son vererek kendi hükümlerini ilan etti. (Atatürk'te yaklaşık 600 yıllık Osmanlı Hanedanı'na son verip kendi rejimini ve devlet sistemini ilan etmişti.) Kurduğu hanedana koyduğu 'Pehlevî' adı eski Pers kabilelerinden birinin adıydı ve Rıza Han'ın milliyetçiliğinin göstergesiydi. Kendisine sadık bir ordu kurduktan sonra, 'Çarşı' (Bedesten) ile büyük toprak sahiplerinin desteğini alan Rıza Şah, Türkiye benzeri reformlarla tam bağımsız modern bir ulus-devlet yaratmaya çalıştı. Rıza Şah, ülke içinde hem ulemanın sosyo-ekonomik etkinliğini sınırlamaya hem de Farslaştırma politikasını uygulamaya çalışırken, dışarıda da hem kapitülasyonlardan kurtulmaya hem de İngiltere ve SSCB arasında bir denge politikası izlemeye uğraştı.⁷

Bizde bu denge siyasetinin bir tezahürü olarak *Yurtta Barış Dünyada Barış* mottosu düşünülebilir. Atatürk'te SSCB, Almanya, İngiltere gibi devletlerle muhatap olduğunda çatışmacı bir dilden özellikle kaçınmış, Kurtuluş Savaşı'ndan sonraki tüm sorunları sulh yoluyla halletmeyi tercih etmiştir. İran'da Rıza Şah yönetiminin son dönemlerinde Nazi Almanya'sı ile bir yakınlaşmaya girmişti. Ve tabii bu tehlikeli yakınlaşma onun iktidarının sonunu getirdi. II. Dünya savaşı arifesinde Şah'ın Persiya'sı emperyalist İngiltere ve komünist Sovyetler Birliği tarafından bir çırpıda kolaylıkla işgal edildi. Bu işgal neticesinde Şah iktidarı oğullarına bırakmak zorunda kaldı.

Pehlevî Hanedanının kurucusu olan İran Şahı Rıza'nın hayatına dair ayrıntılı bir metin de Rıza Kurtuluş tarafından Diyanet İslam Ansiklopedisi'ne madde olarak yazılmıştır. Kurtuluş, Şah'ın iktidarının son bulmasını; "II. Dünya Savaşı öncesinde İngilizler'e karşı duyduğu güvensizlik yüzünden Al-

⁷ Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 359.

manlar'a yanaşan Rızâ Şah, 1932 yılında Anglo-Pers petrol imtiyazlarını tek taraflı olarak feshettiyse de İngilizler'in tehdidiyle yeniden anlaşma yapmak zorunda kaldı. Savaş sırasında Almanlar'ın Sovyetler Birliği'ne saldırması üzerine İngilizler ve Ruslar, Abadan rafinerisinin ve İran-Sovyetler Birliği ana yolunun kontrolünü sağlamak için 1941 yazında İran'ı işgal ettiler" şeklinde değerlendirmektedir.⁸ Burada asıl nedenin petrol sorunu mu yoksa Almanlara yakınlaşma mı olduğu net değildir. Bize göre İngilizler ve SSCB'nin işgal nedenleri; İran'ın petrol kaynaklarına Almanların ulaşmasının istememesi ve İran'ın savaşın seyrini değiştirebilecek stratejik bir konumda olmasıdır. Nitekim İngiltere Şah'ın inşa etmiş olduğu İran demir yollarını kullanarak II. Dünya Savaşı'nda Sovyetler'e lojistik ve askeri destek sağlayabilmiştir.

Rıza Pehlevi hakkında (Atatürk dönemi ile de yakından ilişkili olduğu için) konuyu değerlendiren bir hayli fazla çalışmaya rastlanmaktadır. Rıdvan Kalaycı, Rıza Şah dönemi hakkında benzer değerlendirmelerde bulunmaktadır. "Bu zaman dilimi içerisinde İran'a baktığımızda, Asgari, Saatchi, Mir ve Mehr'in de belirttiği üzere; İran'ın Rıza Şah Pehlevi liderliğinde, -Türkiye Cumhuriyet'i örneğinde olduğu gibi- yeni bir yapılanma yoluna gittiğini ve Batıcı, seküler bir siyasal kültür inşa etmeye çalıştığını görürüz. Yani Pehlevi önderliğinde kurulan Meşrutî Monarşi rejimi, Şii Müslüman nüfusun çoğunluğunu oluşturduğu bir devletin iç ve dış politikasını, Batıyla uyumlu olacak şekilde kurgulamıştır. Ayrıca, milliyetçilik yaklaşımını da Arap karşıtlığı ve Safevi imparatorluğu öncesine dayandırarak dini motiflerden arındırmak yönünde bir irade ortaya koymuştur."⁹ Günümüz İran'ı Rıza Şah'ın birçok yönetim özelliğini terk etmiş olsa bile Arap karşıtlığını hala ilginç bir şekilde benzer çizgide yürütmektedir.

Oral Sander, Şah'ın reform politikalarını değerlendirdiği başka bir pasajında konuya biraz daha açıklık getirmektedir:

İşin aslına bakılırsa İran geniş kapsamlı bir reform hareketine Türkiye kadar hazırlıklı da değildi. Batı eğitim kurumlarında okumuş ya da okuyan, Avrupa düşünce ve dünya görüşüne sahip çok az İranlı vardı. Ayrıca Atatürk'ün gerçekleştirdiği devrim öncesinde Türkiye İran'a göre Avrupa ile daha çok içli dışlı idi. Üstelik İran Türkiye kadar bütünleşmiş de değildi. Türkiye reform-

⁸ Rıza Kurtuluş. *Rıza Şah Pehlevi*. TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/riza-sah-pehlevi> (23.02.2019).

⁹ Rıdvan Kalaycı. *Uluslararası Sistemin, Siyasal Kültürün ve Rejimin/Devlet Yapısının Dış Politikaya Etkileri: İran, Mısır, Suudi Arabistan, Türkiye*. 1. bs. İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2018, s. 209.

larının kök salabileceği homojen bir toplumken, İran çeşitli ırk ve mezheplere bölünmüş durumdaydı.¹⁰

Bu konuda Sander'den farklı düşünmekteyiz. Bizce bu reform sürecinde ne Türkiye ne de İran homojen bir topluma dönüşmüşlerdi. Her ikisinde de farklı etnik, dini ve kültürel unsurlar mevcuttu. Nasıl ki İran'da Farisiler, Azeriler, Kürtler, Gilakiler, Luriler, Manzandaraniler, Beluçiler ve Araplar vs. varsa Türkiye'de de Türkler, Kürtler, Araplar, Lazlar, Çerkezler, Rumlar, Ermeniler vs. vardı. İran'da reformların başarılı olmaması tam manasıyla eski kültür ve molla geleneği ile bağların koparılamamış olmasında saklıdır. Bu minvalde Rıza Şah'ın Türkiye'deki gibi bir dil ve harf devrimi yapmada isteksiz kalmış olması ya da gelenekle beslenen topluma bizdeki Diyanet İşleri tarzı kurumlar inşa edememiş olmasıyla da ilintilidir. Şah belki sadece alfabeği değiştirseydi bile reformlar konusunda tatminkâr sonuçlara ulaşabilirdi.

RIZA ŞAH DÖNEMİ İRAN MODERNLEŞMESİ

Musaddık'ın tespitince Rıza Şah'ın demir yumruğu altında gerçekleşen reformlar neticesinde meclis hürsüz yuvasına dönüşmüştü. Şah'ın hızla hayata geçirmiş olduğu tüm yenilikler modernist bir yapı kurması yanında Şah'ın ve çevresindeki yordakçı kesimin keselerini doldurmaya da hizmet etmiştir. Bir nevi Rıza Şah'ın İran'ında yerli bir seçkinler ve burjuvazi de yaratılmıştır. Rıza Şah dönemine dair en nitelikli çalışmalardan birisi de; Edward Abrahamian'ın "Modern İran Tarihi" isimli çalışmasıdır.

Edward Abrahamian'a göre Rıza Şah devletini temelde iki ana dayanak üstüne kurmuştu. Bu unsurlar ise; ordu gücü ve bürokrasi idi. Aslında bu iki kuvvette Şah'ın rejimini güçlendirmekle birlikte, iktidarın devamını sağlama da bir emniyet sibobu görevi görüyordu. Türk Kaçar Hanedanını tasfiye ettikten sonra var olan ordu neredeyse yok denecek kadar az ve güçsüzdü. Kurduğu yeni ordu silah ve eğitim yönünden de Avrupaî tarzda olup, oldukça sayı olarak ta çoğalmıştı. Bu orduyu daha da büyötmek için kendisi askerlik hizmetini zorunlu hale getirmişti. Askere alma hizmetleri içinde kimlik kartı/ nüfus cüzdanı uygulamalarını getirmişti. Bu rejimin belki de yapılabilecek en doğru tanımı katı bir askeri monarşi olmasıydı. Burada Atatürk Şah'tan sivil yönetime geçtikten sonra Askeri kimliğinden istifa etmesiyle ayrılmaktadır.

¹⁰ Sander, a.g.e., s. 88.

Şah'ın rejiminde askerlik kurumu farklı açılardan da bazı işlevler görmekteydi. Askere alınan vatandaşların neredeyse tamamı Farsça'yı en azından konuşup anlayacak düzeyde öğrenmelerini sağlıyordu. Bir nevi köy ve aşiret mensubu taşra kökenliler bu süreçte vatandaşlık bilinci kazanıyorlardı. İran'daki nüfus kâğıdı çıkarma ve soyadı alma zorunluluğu durumu bizdeki *Soyadı Kanunu* ile bire bir örtüşmektedir. Bu uygulama ile sadece yeni bir tanımlama yapılmakla kalmamış, eski dönemi çağrıştıran (Kaçarlar vs.) unvanlar da ortadan kaldırılmıştır. Türkiye'de bu kanundan sonra tüm Osmanlı Dönemi unvanları ve millet/tebaa sistemi ortadan kalkmış yerine sosyolojik manada ulus aidiyetine yönelik bir vatandaşlık sistemi getirilmiştir. Bu ise kimliklerin Avrupalı tarzda yeniden inşa edilmesiyle de ilintilidir. Eski dönemi çağrıştıracak tüm unsurlar ile bağlar teker teker kopartılıp atılmıştır. Devletin resmi yapılanmasında ise yer ve kurum, idari teşkilat adları özenle Farsçalarıyla değiştirilmiştir. (Bizde bu minvalde Ziya Gökalp, Nurullah Ataç vs. zikredilebilir.)

Abrahamian, eserinde Rıza Şah döneminin ulusalcı/milliyetçi kimliğini göstermek açısından dönemin basılmış pul resimlerini kitabına koymuştur. Gördüğümüz pulların hemen hepsinde Pers kimliğine dair kuvvetli göndermeler vardır. Örneğin; pullarda Persopolis, Tahran Havaalanı (Devletin modern yüzü), Yeni yol inşası, tahran yakınlarında bir sanatoryum, Abdülazim'deki çimento fabrikası, Gambot, Karun üzerinden geçen tren köprüsü, Gençliğe ders veren melek (Eğitim), Elinde terazi ve kılıç tutan Persli açık başlı bir kadın (Adalet), Persepolis'teki Ana Sarayı'nın harabeleri, Pers dönemine ait bir aslan kabartması, Tahran Postahanesi, Dareios (Dara) rölyefi, Eski bir Pers savaşçı figürü, Kyros'un mezarı, Nakş-ı Rüstem'den bazı tasvirler, Ahura Mazda'nın tahta geçirilmesi gibi konular sıklıkla yer almaktadır. Bizde de Atatürk dönemi pulları ve paraları bir çalışmada incelense büyük ihtimal ulusal kimliğin inşasında kullanılan bir sembolizm ve ikonografi ile karşılaşılacaktır. Atatürk dönemi basılan mavi 5 ve 10 Lira'da Bozkurt gibi sembollerin vs. kullanılması gibi. Şah'ta bunlardan başka Atatürk gibi uzunluk ölçüleri, ağırlık sistemleri ve takvim (Hicri'den Miladi'ye geçiş) gibi sistemlerde Batı standartlarına gitmiştir. Şah, bazı İslami ay adlarını bile eski Zerdüştü adlarıyla değiştirmişti.

Yeni kurulan her ulus-devletin seçkinleri kendi resmî ideolojileri doğrultusunda idealize ettikleri bir toplum modelini kurmayı kendilerine görev edinmişlerdir. Bir nevi halka rağmen halk için anlayışı sergiliyorlardı. Milliyetçi seçkinler her ne kadar etnik manada homojen bir ulus hayal etseler de gerçekte durum oldukça farklıydı. Sistem güçlü iken azınlık toplulukları sessizliklerini koruyorlardı fakat herhangi bir zafiyet ve güçsüzlük durumlarında hemen ori-

jin kimliklerini tekrar canlandırma yoluna gidiyorlardı. Bu da ulus devletlerin bir krizi olup aşılması oldukça güç bir problem olup çıkıyordu.

Rıza Şah döneminin belki de en belirgin özelliklerinden biride yeni sistemin kurulması ve ideolojinin geniş kitleler tarafından benimsenmesiydi. Peki, İran’da bu durum nasıl gerçekleşmişti? Abrahamian’ın şu pasajına bir göz atalım:

Dönemin alâmetifarıkası devletin inşası olacaktı. Rıza Şah devletin başkent dışında pek az varlık gösterdiği bir ülkede iktidara gelmişti. Giderken ise kapalı bir devlet yapısı bıraktı. İran’ın iki bin yıldır görmediği bir yapıydı bu. Stalin’in bir kara sabanla devraldığı ve giderken atom bombası bıraktığı söylenir. Rıza Şah içinse ülkeyi yıkık dökük bir idareyle devraldığı, ama enikonu merkezileşmiş bir devlet bıraktığı söylenebilir.¹¹

Rıza Pehlevi Şah ülkedeki dini hayata dairde bazı düzenlemeler yapmaya çalışmıştı. “Dine sarılmaya itirazı yoktu; devlete üç sözcükten oluşan bir slogan kazandırmıştı: *Huda* (Tanrı), Şah ve *Mihan* (Anayurt).”¹² Şah iktidarı ve kudretini arttırdıkça diğer iki unsuru (Mihan ve Huda’yı) devre dışı bırakmaya çalışmış ve bazılarının çok yakıştırdığı bir benzetmeyle modern dönemin Yezid’ine dönüşmüştür. Yeni rejim tıpkı aşiret liderlerinde olduğu gibi din adamları, aydınları ve zengin toprak sahiplerini de susturabilmeyi elindeki askeri güç vasıtasıyla rahatlıkla başarabilmişti.

Dini cemaatlere yönelik saldırı toplumu derinden etkilemeye başlamıştı. Erkeklerin şapka takmaya zorlaması -ki fötr tarzı şapkalar namaz kılarken bir engel teşkil ediyordu- halkın tepkisine neden olmaya başlamıştı. Yine Şah’ın çarşaf ve eşarbi yasaklaması halkın dini hassasiyetlerini zedeliyordu. “Dönemin modern ve laik yüksek bürokratlarından olan ve Rıza Şah’ı birçok alanda destekleyen Abdullah Mustevfi bunu, Rıza Şah’ın dine karşı saldırısı olarak tanımlar ve hal böyleyken arka çıkmaz.”¹³ Öte yandan “20. yüzyıl Türkiye ve İran’da modernizasyon, reform ve değişimin peşinden gidilirken, reformist kanat ile onların muhafazakâr muhalifleri arasındaki ihtilafın can damarını, özelde hükümet biçimi değil genelde bireysel haklar ve özgürlük-

¹¹ Ervand Abrahamian. *Modern İran Tarihi*. Çeviren Dilek Şendil. 5. bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yayınları, 2018, s. 88.

¹² Abrahamian, a.g.e., s. 89.

¹³ Homa Katouzian. “*Rıza Şah Döneminde Devlet ve Toplum*”. İçinde Türkiye ve İran’da Otoriter Modernleşme: Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri, 1. Bs. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 34.

ler ile halkın temsili meselesi teşkil eder.”¹⁴ Konuyu değerlendiren Ersin Selçuk ise; “1924’e gelindiğinde, Rıza Şah, Atatürk’ün çizgisinin yanı sıra bir cumhuriyet fikrini de benimsemeye hazırды, fakat halkın büyük bir kesiminin Türkiye’de cumhuriyetçilikle atbaşı gidiyor gibi gözükken apaçık İslam düşmanlığının İran’ı etkileyeceğini düşünerek, tereddüt etti” diye söyler.¹⁵

İran modernleşmesini değerlendirirken hukuki boyuta da değinmek gerekiyor çünkü şah geleneksel hukuk kurumlarını da yönetimi ile birlikte yenilemeyi tercih etmiştir. Bu yüzden İran adalet sistemi de dini biçiminden ayrıştırılmış ve bağımsızlaştırılmıştır denilebilir. Bu konuda çalışan Mehmet Koca şu değerlendirmeyi yapmıştır:

İran adalet sistemi de dinden bağımsızlaşma yönünde derin bir reform yaşadı. Ulemanın mahkemelerden uzaklaştırıldığı yeni bir adalet örgütlenmesiyle hukuk üzerindeki şeriat etkisi azaldı. Bu arada medenî ve ceza hukukunda Batı’dan esinlenen yeni normlar getirildi. 1927’den sonra çoğunlukla Avrupa’da eğitim görmüş personel ile Adalet Bakanlığı tesis edildi. 1928’de Fransız modelini esas alarak Meclis’e yeni bir medenî kanun teklifi gönderildi. Ceza kanunu 1939’da hazırlandı. En son şekli 1940’da oluştu. Meclis, 1928’de Fransa modeli üzerine yeni medeni hukuku kabul etti.¹⁶

Adalet sistemi yeni dizaynından sora Rıza Şah’ın istekleri doğrultusunda çalışan bir mekanizmaya dönüşmüştür. Hatta muhalifleri bastırmak ya da köylülerin elinden istimlâk ile zorla alınan arazileri meşrulaştırma aracı olmuştur. 1941 yılındaki İngiliz-Sovyet işgali Pehlevi Hanedanı’nın olmasa bile Rıza Şah’ın sonunu getirmişti. Yerine tahta oğlu veliaht prens Muhammed Rıza Şah geçmiştir.

Pehlevi modernizminin belirgin çizgisi İranlı ulus kimliğini inşa etmek ile özdeşleşmişti. Rıza Şah, ülkesinde Avrupa tarzı bir kalkınma hamlesi gerçekleştirmek istiyordu. Bunun için de; “İran milliyetçiliği, kültürel modernizm, modernist rasyonalizm, laiklik gibi kavramlara vurguda bulunarak İran ulusu için kuşatıcı bir kimlik tesis etmek ve önceki dönemin bölük pörçük

¹⁴ Touraj Atabaki. *“Türkiye ve İran’da Hilafet, Ulema ve Cumhuriyetçilik: Karşılaştırmalı Bazı Tespitler”*. İçinde Türkiye ve İran’da Otoriter Modernleşme: Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri, 1. bs. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2012, s. 41.

¹⁵ Ersin Selçuk. *Pehleviler Dönemi Türk-İran İlişkileri*. Diyarbakır: AKADER- Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi, 2015, s. 136.

¹⁶ Mehmet Koca. *“İran’da Rıza Şah Dönemi Modernleşme Hareketleri (1925-1941)”*. İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim / Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı, 2013, s. 76.

kimliklerini zayıflatmak istiyordu. Böylesi bir kimliğin, ancak modern bir ulus-devlet çerçevesinde şekillenebileceği açıktır. İran milliyetçiliği kuşatıcı bir kimlik olarak ulus altı bütün kimliklerin üzerini örtmeliydi.”¹⁷ İran’daki modernizm söylemini çok daha eskilere 19. yüzyıl Avrupası’ndaki ulus devlet yapısına övgüler düzen ilk nesil aydınlara kadar götürebiliriz.

Birçok İranolog’a göre Rıza Şah’ın ülke için yaptığı en büyük değişiklik ülkenin ismi konusunda ortaya çıkmıştı. Alman Nazi lideri Adolf Hitler tarihsel kaynaklara dayanarak Ari ırkının kökeninin pers coğrafyasında olabileceğini söylüyordu. Nasıl bir etki olduğu tam belirgin olmasa da; “Rıza Şah’ın Berlin temsilciliğinin de önyak olmasıyla 1934 yılında *Persia*’nın artık dış dünyada İran olarak anılmasına ilişkin kararnameyi çıkartmasıydı. Hükümetçe yayımlanan genelgede, Persia adının Fars ve Kaçar gerilemesini çağrıştırdığı, oysa İran adının eski Aryenlerin görkemini ve doğum yerini akla getirdiği açıklanıyordu.”¹⁸

Şah dönemi toplumun yaşamış olduğu modernizm sancıları İran 79 Devrimi’nden sonra bile devam etmiştir. “Devrim modernleşmenin zorunlu nedeni olmamıştır: modernleşmeye eşlik etmiştir, hatta bazı alanlarda onu güçlendirmiş, zaman zaman da karşı çıkmıştır ama özellikle modernleşmenin kültürel ve siyasal etkilerini engelleme çabası içinde olmuştur. Bununla birlikte İslamcı İran için gerçek mesele, toplumun bu çelişkili modernleşmesinin düşünülmesine olanak veren dili bulmaktır.”¹⁹ Kısaca ifade edecek olursak; “Hem Atatürk hem de Rıza Şah, kamu hayatında daha önce görülmemiş derecede bir laiklik getirdiler ve ikisi de reformlarını yeni milli kimlik sembollerleriyle pekiştirmeye çalıştılar.”²⁰

SOĞUK SAVAŞIN İRAN İÇ SİYASETİNE YANSIMALARI

Soğuk Savaş boyunca ABD’nin en belirgin siyasi maksadı günümüzde olduğu gibi İsrail’in güvenliğini sağlamak ve Orta Doğu’daki enerji kaynakları üzerinde etkinliğini arttırmak olmuştur. Süleyman Çağrı Güzel’e göre; “ABD ve İran, Şah Rıza Pehlevi’nin iktidara geldiği 1941 yılından 1979 İran Devri-

¹⁷ Hüseyin Beşiriyye. “İran’da Siyasal İdeoloji ve Toplumsal Kimlik”. İçinde İran; Ulusal Kimlik İnşası, editör Hamid Ahmedi, 1. bs. İstanbul: Küre Yayınları, 2009, s. 79.

¹⁸ Abrahamian, a.g.e., s. 114.

¹⁹ Khosrokhavar, Ferhad ve Olivier Roy. İran: Bir Devrimin Tükenişi. Çeviren İsmail Yerguz. 1. bs. İstanbul: Metis Yayınları, 2000, s. 92.

²⁰ William L. Cleveland. *Modern Ortadoğu Tarihi*. Çeviren Mehmet Harmancı. 1. bs. İstanbul: Agora Yayınları, 2004, s. 197-198.

mi'ne kadar son derece yakın ilişkiler içerisinde olmuş ve mütteliklik pozisyonlarını sürdürmüşlerdir. Özellikle Soğuk Savaş döneminde ABD, SSCB ile coğrafi olarak yakın olan İran'ın sosyalist bloğa kayma tehlikesi ve zengin petrol kaynakları dolayısıyla İran'la yakın teması sürdürmüş ve devrime kadar üst düzey ilişkileri yürütmeyi başarmıştır."²¹ Soğuk Savaş boyunca Sovyetler de Orta Doğu'da yayılcı bir siyaset izlemesi ve aynı şekilde İran'a önem vermesi nedeniyle bölgede İran'ın önemi artmıştır. Ayrıca "Soğuk Savaş sürecinde ABD ve SSCB gibi büyük güçlerin istihbarat birimlerinin teyakkuz halinde ve son derece güçlü olmalarına rağmen İran'da gerçekleşen devrimi ön görememeleri, dünya kamuoyunda büyük bir şaşkınlığa neden olmuştur."²²

Bu dönemdeki en önemli oluşumlardan biri de Bağdat Paktı idi. "Sovyetler Birliği'ni çevrelemeyi amaçlayan organizasyonlardan biri Bağdat Paktı'dır. Bu pakt Sovyetlerin güneye yani sıcak denizlere inmesine engel olacak bir set niteliğindeydi. Türkiye ile Pakistan arasındaki bir ikili antlaşma şeklinde oluşmaya başlayan pakt daha sonra İran, Irak ve İngiltere'nin de katılımıyla bir savunma organizasyonu haline dönüştü. Bağdat Paktı'nun hedefinde sadece Irak'ın değil diğer Arap devletlerinin de pakta katılımlarını sağlamak vardı ki, bu durum pakti bölgesel bir savunma organizasyonuna dönüştürerek Sovyetlerin güneye inmesine engel oluşturacaktı."²³

İran'ın Soğuk Savaş dönemi boyunca Basra Körfezi'nde nüfuz kurma girişimleri olmuştur. Akdevelioğlu'nun şu değerlendirmelerine bakalım:

Ordusunu dünyanın beşinci büyük konvansiyonel gücü haline getirmek isteyen ve Basra körfezinde başat güç olmaya çalışan Şah, 1960'ların başında hızla silahlanmaya başladı. Nixon Doktriniyle ABD'nin desteğini ve teşvikini alan İran, 1960'lar ve 70'ler boyunca Basra Körfezinde jandarma rolü oynadı. Bu rolün İran'a biçilmesinde, başta British Petroleum olmak üzere yedi kız kardeşlerin önemli rolü oldu. Özellikle 1971'de İngiltere'nin bölgeden çekilmesinin ardından doğan boşluğu İran'ın doldurması konusunda, daha 1960'ların sonunda ABD-İngiltere-İran arasında fikir birliği sağlanmıştı. İran'ın ülke dışındaki müdahalelerinde üç temel unsur vardı: Birincisi, daima Batı yanlısı güçleri ve monarşileri desteklemek. İkincisi, tüm Şiiilerin ve İrani etnik kökenlilerin

²¹ Süleyman Çağrı Güzel. 1979 *İran İslam Devrimi'nin ABD'nin Orta Doğu Politikasına Etkisi*. C. 17. 65 c. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Özel Akademi, Kış, 2018, s. 50-61.

²² Güzel, a.g.e., s. 53.

²³ Mücahit Küçükvatan. *Soğuk Savaş'ın Türk Dış Politikasına Etkileri ve 1957 Türkiye-Suriye Bunalımı*. C. XI. 23 c. İzmir: Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Güz, 2011, s.77.

koruyucusu rolünü üstlenerek söz konusu azınlıklara sahip ülkeler üzerinde denetim kurmak. Üçüncüsü, Basra körfezindeki adalara ve önemli suyollarına doğrudan sahip olmak.²⁴

Muhammed Rıza Şah dönemi yukarıda anlatılan dış politika bir nevi Soğuk Savaş boyunca iç politikayı da belirlemiştir diyebiliriz. Aslında Muhammed Rıza Şah devrildikten sonra bile İran İslam Cumhuriyeti iç ve dış politikasını bu minvalde yürütmeye devam etmiştir denilebilir. İran'ın iç siyaseti 1979 yılına kadar Amerikancı bir çizgide ilerlemiştir. "Devrimin olduğu 1979 yılı ile Humeyni'nin öldüğü ve Soğuk Savaş'ın sona erdiği 1989 yılı arasındaki dönemi kapsayan Dönemsel İrancı İslamcılık Dönemi ve 1989'dan günümüze kadarki dönemi ele alan İdeolojik İrancı İslamcılık Dönemi'dir."²⁵

II. Dünya Savaşı sonrasında Joseph Stalin Güney Kafkasya bölgesindeki (Azerbaycan ve Kuzey İran) Sovyet etkisini daha da arttırmak istiyordu. Ancak bölgede İran'ın genç Şah'ı Muhammed Rıza Pehlevi'nin güçlü direnişi ile karşılaşılıyordu. Bu sırada ABD Başkanı Harry Truman Şah'a destek veriyordu. Bunun neticesinde 1946 yılında Stalin bölgeden çekilmeye karar vermişti. Azerbaycan Krizi'nin Truman Doktrini çerçevesinde çözülmüş olması İran'ın oldukça işine gelmişti. Bu dönemde İran-ABD ilişkileri oldukça sağlam bir zemine oturmuştu.

Bununla birlikte yaklaşık on yıl sonra yaşanan bir gelişme ABD-İran ilişkilerini olumsuz şekilde etkileyecekti. 1951 yılında başa gelen Başbakan Muhammed Musaddık, uzun süredir İngiliz hâkimiyetindeki Anglo-İrancı Oil Company'nin (AIOC) elinde bulunan petrol endüstrisini millileştirdi. Yaşanan gelişme ülke içindeki milliyetçi kesimin hoşuna gitse de İngilizler ve doğal olarak Amerikalılar bu durumdan sonra İran Petrol pazarından çekildiler. Musaddık, petrolü satma konusunda güçlükler yaşamaya başladı, kimse İran'ın çıkartmış olduğu yeni petrolü almak istemiyordu. Bu durum bir süre sonra ekonomik sorunların ortaya çıkmasına ve Musaddık'ın yönetimden uzaklaştırılmasına kadar gitmiştir. Musaddık, sadece ABD ve İngiliz menşeli şirketlerin petrol aramasını engellemekle kalmamış Sovyetlerin de Kuzey İran'daki petrol çalışmalarını engellemiştir.

²⁴ Akdevelioğlu ve Kürkçüoğlu, a.g.e., s. 802.

²⁵ Nail Elhan. İran Devrimi'nin Türkiye'de Yansımaları: "İrancılık" ve "İrancı" İslamcılık. C. 3. 2 c. Sakarya: Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü, 2016, s. 45.

Soğuk Savaş dönemi İran'ında yaşanan bir başka gelişmede dönemin ruhu-na uygun bir istihbarat teşkilatının kurulmasıydı. Muhammed Rıza Şah; "Saray Teftiş Kurulu'nun başına çocukluk arkadaşı General Farduz'u getirdi; düzenli ordunun haber alma şubesi J2 Bürosu'nu canlandırdı; en önemlisi de FBI ve İsrail gizli servisi Mossad ile birlikte 1957'de yeni istihbarat servisi kurdu. Farsça kısaltmasıyla bilinen SAVAK öyle büyüdü ki, sonunda 5000 düzenli ajanı ve sayısı bilinmeyen yarı zamanlı muhbiri olan bir örgüt haline geldi."²⁶ Kimilerine göre İran'da yaşayan her 500 kişiden 1 tanesi bu dönemde SAVAK ajanıydı.

Hatırlayacak olursak, Sovyetler ve İngiltere stratejik sebeplerle İran'a 1947 yılına kadar sürecek olan bir işgali gerçekleştirmişler ve Rıza Şah sonrası Muhammed Rıza Şah döneminde; İran toprakları üzerinde *Azerbaycan Milli Hükümeti* ile *Mahabat Cumhuriyeti*, gibi hayali oluşumlar ya da otonom bölgeler kurulmuştu. Bu durum ülke içindeki İran milliyetçiliğinin daha da artmasına zemin hazırlamıştı. Konuyla ilgili olarak Soner Doğan'ın bazı tespitleri oldukça dikkat çekicidir:

1952'de Başbakan Muhammed Musaddık'ın ABD ve İngiltere destekli askerî bir darbe ile düşürülmesinden sonra daha fazla yaygınlaştı. Ancak bu milliyetçilik ülkedeki ulema kontrolündeki dinî kurumların öncülüğünde dinî bir tepkiye dönüştürüldü. Şah'ın politikalarından memnun olmayan halk, 1979 yılına kadar dozu değişen oranlarda baskılara maruz kaldıysa da uluslararası ve yerel desteğini kaybeden Şah rejimi, yerini halk devrimiyle yeni bir yönetime bıraktı. İslam Devrimi'ne kadar İran dış politikasının temel parametrelerini belirleyen unsur, koşulsuz Batı yandaşlığı ve Amerikan jandarmalığı denilebilecek bir tarafgirlikle şekillenmişti. Soğuk Savaş'ın da etkisiyle İran dış politikası, Arap-İsrail çekişmesi, petrol krizleri, Sovyet-ABD çekişmesi gibi yerel ve küresel her sorunda Batı yanlısı olarak uygulandı.²⁷

Soğuk Savaş döneminin başlangıcında İran'ın iç siyasetini belirleyen ana motifi yükselen milliyetçilik değerleri olduğu söylenebilir. Bunun da sebebi ülkenin somut olarak bir işgal altına girmesidir diyebiliriz. İran işgali başladıktan sonra yerel düzeydeki birçok özellikle sol kökenli aydınlar ne Sovyet'lere ne de İngiliz ve ABD'ye güvenemeyeceklerini çok iyi anlamışlardı. Daha sonraki dönemlerde ise dünyadaki kutuplaşma gittikçe daha çok artmış ve dünya iki kutuplu bir hale gelmiştir. "Smith, 1986'da iki kutuplu siste-

²⁶ Abrahamian, a.g.e., s. 166-177.

²⁷ Soner Doğan. "İran'ın Orta Doğu Siyaseti". Araştırma. İstanbul: İNSAMER, 2018, s. 2. https://insamer.com/rsm/icerik/dosya/dosya_1573.pdf. (24.02.2019)

mi ve nükleer bloklaşmayı klasik ulus devlet kavramını zayıflatan bir durum olarak görüyor, bloklar içindeki devletlerin kendi başlarına hareket edemeyişlerine işaret ediyordu. Nitekim soğuk savaş sonrasında en sıcak bölgesel gelişmeler milliyetçilik esasında şekillenmiştir.”²⁸

DÖNEMİN PETROL POLİTİKALARI

İran’da petrol kaynakları en erken yirminci yüzyılın başlarında keşfedilmiştir. Her Orta Doğu ülkesinde olduğu gibi İran’da da petrolün ve sıcak enerji kaynaklarının (Doğal gaz, kömür vs.) keşfedilmesi sadece ülkenin başının büyük devletler ile daha çok belaya girmesine yol açmıştır. Ülkemizde bu konuda yayımlanan ilk eserlerden biri de Raymond Furon’un “İran” isimli gayet kapsamlı monografisidir. Furon’un ülkede petrol endüstrisinin gelişim seyriyle ilgili bazı tespitleri şöyledir:

28 Mayıs 1901’de, Anglo Ostralien bir maden arayıcısı olan, William Knox d’Arcy, Acem şahından (Hazar vilayetleriyle Horasan hariç) altmış sene müddetle bütün memlekette petrol işletmesi imtiyazını aldı. Ne bahasına? İki yüz bin altın frank ve ilerideki hâsıllattan %16 hisse... Şimdi bize şaşkınlık veren bu rakam, 1900’de öyle değildi. Şah mükemmel bir alışveriş yaptığına, W. K. d’Arcy ise, bir aralık aldandığına inanır gibi olmuşlardı. D’Arcy, Bahtiyariler toprağı ile Hkouzistan’da ameliyata başlamak istediğı zaman, bu muntıkaların Acem Krallığı’na ait ve fakat şaha karşı tamamen müstakil bir vaziyette bulunup, Muhammereh şeyhi ile Bahtiyariler’in Hanı tarafından idare edilmekte olduğunu gördü. D’Arcy, bunları birer paket tahvilat vermek suretiyle işe alakalandırarak yemlemeğe muvaffak oldu.²⁹

Furon’un eserinden gördüğümüz kadarıyla İran’da ilk dönemde başlıca; First Mining Rights Exploitation Co (Şuster Civarı), Bahtiar Oil Co, Anglo-Persian Oil Co, Shell Transport gibi şirketler iki yüz, üç yüz civarında petrol kuyusu açmış ve bu kuyulardan sadece F 7 de bile tek başına 1911-1925 arasında 7 milyon ton petrol çıkarılmıştır. O gün şartlarında İran’ın söz konusu bölgeleri rezerv yönünden oldukça zengin kabul edilebilirdi. Buradaki çıkan ham petrol Abadan bölgesine bir boru hattı kurularak taşınabilmişti. Bu iştah kabartıcı bölge pek tabi Rusların da dikkatini çekmiştir. İran’ın Sovyet İhtilali öncesi kuzey bölgeleri Ruslarca işgal edilince bu dönemde (1916 Mart’ında)

²⁸ Yalçın Sarıkaya. *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran’da Milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2008, s. 18.

²⁹ Raymond Furon. İran. Çeviren Galip Kemali. İstanbul: Hilmi Kitabevi, 1943, s. 202-203.

Akakius Mefodievitsh Khochtarian adında Gürcistan Ermenisi kökenli bir Rus Tahran'a çıka gelmiş ve o da Ruslar adına güçlü petrol imtiyazları koparabilmiştir. Bu dönemde Rusya'da Sovyet İhtilali olunca Khochtarian eski dönemdeki imtiyazından gelir elde edemediği için hisselerini Anglo-Persian Oil'e satmış ve şirkette hemen bu yeni bölge için North Persian Petroleum adında farklı bir şube kurma yoluna gitmiştir.³⁰ Bazı eserlerde sonraki yıllarda Khochtarian'ın Şark Meselesi mimarlarından ve Osmanlı'nın parçalanmasında büyük etkisi olan %5'çi lakaplı Gülbekyan ile İran üzerinde farklı adlarda şirketler açtıkları da yazılmaktadır. Bu arada Musul'da bazı sorunlar yaşayan Amerikan Standart Oil'de İran Hükümetinden Horasan Petrolleri konusunda güçlü bir imtiyaz koparmayı başarmıştır. Öyle anlaşılıyor ki petrol bulunduğu sonra İran coğrafyası Kurtlar sofrasına dönüşmüş ve ileriki yıllarda meydana gelecek olan işgalin sebeplerinden belki de en önemlisi teşekkül etmiştir. Furon, farklı bir şirketten daha söz etmektedir. Bu ise 1923 Haziran'ında ülkeye giren Amerikan Sinclair Consolidated Oil'dir.³¹ Standart Oil ve Sinclair Consolidated Oil ikisi de Amerikan menşeli olmasına rağmen rekabet etmişler. Hatta bu rekabet sonucunda çıkan olaylarda 1924'te Amerikalı bir konsolos yetkilisi vahşice sokak ortasında öldürülmüştür.³² Ancak ABD konsolosu Robert Whitney Imberi'nin öldürülmesi İran'ı uluslararası arenada zor durumda bırakmıştır.³³ Petrol söz konusu dönemde bir parça halkın refah seviyesine de yansımıştır. Bugün İran'a gidildiğinde Darbend ve İsfahan gibi şehirlerde bu miras ev ve sokak yapılarından sezilebilir. İran Petrol Pazarına en geç Almanlar girmiş fakat pastada I. G. Farben Industria vasıtasıyla %50'lik bir pay koparabilmişlerdir.³⁴ Bize göre; tabi buna, İran'daki işgal öncesi dönemde kamuoyundaki Alman etkisi de önemli ölçüde katkı sağlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı bilindiği gibi büyük ve emperyalist devletlerin enerji ihtiyaçlarını had safhaya çıkarmıştır. Bu açıdan değerlendirildiği zaman İran savaş boyunca bir rekabet sahasına dönüşmüştür. "1941 yılında ise İngiltere ve SSCB birlikleri petrol kuyularını kontrol altında tutabilmek için İran'a konuşlandırılmışlardır. Merkezin ucuz hammaddeye artan talebi, çevrenin merkez tarafından sömürülmesini kolaylaştırmak amacıyla siyasi ve aske-

³⁰ Furon, a.g.e., s. 206.

³¹ A.g.e., s. 207.

³² A.g.e., s. 208.

³³ Yılmaz Karadeniz. *İran tarihi (1700-1925)*. 1. bs. İstanbul: Selenge Yayınları, 2012, s. 520.

³⁴ Furon, a.g.e., s. 209.

ri güç kullanmayı teşvik etmektedir. Bu bağlamda sermaye birikim sürecini doğrudan etkileyen enerji kaynakları üzerindeki mücadele çatışma ya da savaş yaratma olasılığını arttırmaktadır.”³⁵ Aslında petrol adeta İran için sonun bir başlangıcı olmuştur diyebiliriz.

1940’lı yıllardaki Tudeh Hareketi’nin gerilemesi 1950 yılların başlarında işgal nedeniyle milliyetçi rüzgârların esmesini tetikledi. İşte bu ortamda Şah’ın yanında, öne çıkmış isimlerden, Muhammed Musaddık vardı. Bazı İranlılar için Musaddık, bugün bile sırf yabancı petrol şirketlerini millileştirdiği için kahramandır. Musaddık ile ilgili değinilere bir alt başlıkta girileceği için burada sadece petrol konusundaki durumunu açıklayabiliriz. Abrahamian’a göre Musaddık savunduğu iki dava ile tanınıyordu. Savunduğu ilk görüş katı bir anayasacılık iken diğer görüşü; yabancı egemenliğinden kurtulmak için dış ülkelere karşı olumsuz ve katı bir denge politikası uygulamaktı. Muhammed Rıza Şah’ın tahttan feragat ettiği 1941-1949 arasında sosyalist seçkinler ülkede etkiliyken II. Dünya Savaşı ortamında Milliyetçi Hareket ön plana çıkmıştı. Milliyetçi dönemin yıldızı ise şüphesiz Musaddık idi. Yine Abrahamian’a bakalım:

Musaddık, geleneksel politikacıların olumlu denge ve büyük devletlere taviz verme gibi yanlış politikalarıyla İran’ın varlığını tehlikeye attıklarını ileri sürmüştü. Böyle bir politika başka devletlerin de eşit ayrıcalıklar talep etmelerine yol açarak ulusal egemenliği tehlikeye sokacaktır, diye uyarıyordu. Bu nedenle 1919 İngiliz-İran Antlaşması’nı ve hem Amerika hem de Sovyetlerle yapılan 1945-46 petrol pazarlıklarını kınamıştı. Aynı gerekçelerle petrolün devletleştirilmesi davasına sarılarak hükümetin Anglo-İranian Oil Company’ye el koyması gerektiğini iddia etti. İran’ın kendi petrol kaynaklarının üretiminde, satışında ve ihracatında tam denetimi elinde bulundurma hakkının vazgeçilmez olduğunda ısrarlıydı.³⁶

Muhammed Rıza Şah, ikinci kez iktidara döndüğü ve bazılarınca kendi beyaz devrimini, tıpkı babası gibi oluşturduğunda (1953-1975 arası), bu maksadına ulaşmasını, büyük ölçüde petrol gelirleriyle sağlayabilmişti. Hatta 1960 yılında OPEC kurulduğunda İran’ın Petrol’den elde ettiği gelir kat be kat artmıştır. “Bununla birlikte, (hala) 1973’te ilk petrol krizi çıkana kadar,

³⁵ Siret Hürsoy ve Hatice Hande Orhon. *Modern Dünya Sisteminde Sermaye Birikimi ve İran’ın Enerji Politikaları*. C. 3. 2 c. İzmir: Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi, Ege Üniversitesi, 2012, s. 67.

³⁶ Abrahamian, a.g.e., s. 150-151.

amacına ulaşmak için Şah'ın yeterli kaynağı yoktu. Petrol fiyatlarındaki ani artış, Şah'ın aradığı kaynağı sağlayınca, Şah amacını biraz daha büyüttü ve bölgenin süper gücü olmak için hızla silahlanmaya başladı. Aynı zamanda ülkesinde büyük altyapı yatırımlarına girişti."³⁷

Bize göre Pehlevi Devleti'ni tüm keyfiliğine rağmen ayakta tutan güç bir yönde güçlü orduysa diğer yönde muazzam petrol gelirleriydi. Bugün Suudi dikta rejimini yine tıpkı Pehleviler'de olduğu gibi petrolün ayakta tuttuğu bir gerçektir. Siyah petrolden gelen para, Rejimi; Cemal Kaşıkçı olayı gibi bir durumda bile aklayabilmektedir. Petrolden gelen para tıpkı Suudi Hanedanında olduğu gibi Pehlevileri de şımartmış ve kendi halkına karşı katı bir tutum sergilemesini sağlamıştı. Biri bunu İslam dini adına diğeri ise Batılılaşma adına yapıyordu. Ancak iki hanedan da katı politikalar konusunda benzeşmekteydiler.

Muhammed Rıza Şah, geniş petrol gelirlerini büyük oranda milletinden ziyade ordu ve yapmak istediği ve halkta karşılığı olmayan reformlara harcıyordu. Bu dönemde her otoriter rejimde olduğu gibi bütçenin çoğunluğu eğitim, tarım vs. yerine gelişmiş modern silahların alınmasına harcanıyordu. Ama eldeki gelişmiş silahlar halkın karnını doyurmuyordu. Yeni Şah Rejimi tıpkı babası gibi elindeki parayı gösteriş ve silah alımlarıyla her geçen gün tüketiyordu, kaynakların doğru kullanılmaması enflasyonu da tabi ki arttırıyordu. "Enflasyon bütün İranlıları etkilemesine rağmen bundan en çok pazarla ilişkisi olan geleneksel orta sınıf payını aldı. Hükümetin ucuz gıda maddeleri ithalatına yönelik sübvansiyonları hem pazara hem kırsal alanlardaki gıda üretimine darbe vurdu. Buna ilaveten, halk egemenliği ve Şah'ın ABD'yle ilişkisi süregelen sorunlardı."³⁸

İran Petrolleri ile ilgili okuduğumuz kaynaklarda hep şunu gördük: Batılıların öne sürdüğüne göre Rusya ve devamı niteliğindeki Sovyetler ülkenin petrol kaynaklarını özellikle kuzeydeki bölgeyi ele geçirmek istiyordu. Duruma farklı bir bakış getirmek açısından aşağıda alıntıladığımız pasaj oldukça düşündürücü bir duruma işaret ediyordu. Batılılarca bu iddia hem Arap ülkeleri hem de İran için ileri sürülüyordu. Birlikte bakalım:

Bu iddia Batı'nın 1970'lerde Sovyetler Birliği ile ilgili en uzun süreyle inanılan ve en mesnetsiz mitlerinden biriydi. Eğer SSCB'nin Körfez petrollerini

³⁷ Akdevelioğlu ve Kürkcüoğlu, a.g.e., s. 803.

³⁸ Gene R. Garthwaite. İran Tarihi: Pers İmparatorluğu'ndan Günümüze. Çeviren Fethi Aytuna. 1. bs. İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2016, s. 231.

(Buna Basra da dâhil edilebilir.) ele geçirme planı olsaydı, Sovyetler bunu kendi ihtiyaçlarını karşılamaktan ziyade, bölge petrollerine bağımlı Batı'nın bu petrolere erişimini engelleme planının bir parçası olarak yapardı. 1970'lerde Sovyet Petrol üretimi günde 12 milyon varildi ve bu dünyadaki en büyük üretilirdi. Bunun günde 4 milyon varili ihraç ediliyordu. Körfez petroleri ve SSCB arasındaki ilişkinin önemli yanı, Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (OPEC) kartelinin bir üyesi olmamasına rağmen Moskova'nın, OPEC'in 1973-74 fiyat artışlarından faydalanan bir bedavacı olmasıdır. Bazı ekonomistlere göre bu beklenmedik gelir artışı, 'durgun' (olarak adlandırılan) Sovyet sisteminin aksi takdirde olacağından daha uzun bir ömre sahip olmasını sağladı. 1970'lerde Rusya'da bir petrol krizi yoktu; eğer bir şey varsa ki bu da hiçbir şekilde Sovyet politika inisiyatifinin sonucu değildi, bu petrol bolluğuydu.³⁹

Aslında günümüzde de durum pek değişmemiştir. OPEC ülkelerinin petrol arzını azaltmaları Putin Rusya'sının işine gelmektedir. Bu durum uluslararası piyasada petrol fiyatlarını arttırmakta, Rusya'da durumdan istifade etmektedir. Amerika Rusya'nın her alandaki kaynaklarını sınırlandırmak ya da kısıtlamak isterken Dünya'daki petrol fiyatlarının yükselmesi hiç istemediği bir durumdur. İşte bu yüzden Donald Trump; güdümündeki Arap Ülkelerine, petrol arzını azaltmaları durumunda, kendi kaynaklarını dünya piyasalarına sürebileceği tehdidiyle yüzleşebileceklerini söylemektedir. İran ise çoğu vakit Rusya ile birlikte fiyatların yükselmesini arzulamaktadır.

MUSADDIK YÖNETİMİ VE CEPHE-İ MİLLÎ

Muhammed Hidâyet Musaddık, zengin-soylu bir ailede yetişmiş olup; 1882'de Tahran şehrinde doğmuştur. Soyu anne tarafından İran'daki ünlü Türk Kaçar Hanedanı'na kadar dayanmaktadır. Nâsırüddin Şah, saltanata sadık olduğu için kendisine Musaddık lakabını vermiş ve o günden sonra bu unvanla ismi anılır olmuştur.

O'nun İran siyasi hayatında etkisi özellikle 40'lı ve 50'li yıllarda olmuştur. Ülke işgal edilme tehlikesi yaşayınca ve Muhammed Rıza Şah'ın diktatörlüğü iyiden iyiye artınca bir grup arkadaşıyla birlikte Cephe-i Millî (Muhafif kuruluşların da katıldığı) hareketini kurmuştur. İran'ın idari sisteminin anayasaya

³⁹ Fred Halliday. *Ortadoğu Hakkında 100 Mit*. Çeviren Can Cemgil. 1. bs. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2008, s. 100-101.

dayalı olarak yapılması ve ülke kaynaklarını sömüren yabancı şirketlerin saf dışı bırakılabilmesi için hayati boyunca mücadele etmiştir.

Musaddık yönetimine dair Suâd Pîrâ ve Osman Gazi Özgüdenli'nin onun siyasi yaşamı hakkındaki şu ifadeleri, oldukça dikkat çekicidir:

Musaddık'ın başbakanlıktaki ilk icraatı petrolün millileştirilmesiyle ilgili kanunu uygulamaya koymak oldu. İngilizler'in tehditlerine boyun eğmeden İran petrollerini elinde tutan Anglo-Iranian Oil Company'yi tasfiye ederek İngiliz teknisyenlerini yurt dışına çıkardı ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi ile Lahey Adalet Divanı'nda icraatını savunan konuşmalar yaptı; bu başarılarından dolayı Time dergisi tarafından yılın devlet adamı seçildi. 17 Temmuz 1952'de çıkar çevrelerinin baskısı sonucu istifa etmek zorunda kaldı. Milliyetçilerin ve komünist Tudeh Partisi'nin başlattığı isyanlar üzerine 22 Temmuz günü tekrar başbakanlığa getirildi ve Savunma bakanlığı da onun uhdesine verildi. Musaddık ordudaki muhalif subayları görevinden uzaklaştırdı; şah da 16 Ağustos 1953'te Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'nin gizli planlarına uygun olarak onu azlettiğine dair bir kararname yayımladı. Musaddık, halkın desteğiyle bu kararı akamete uğratıp şahı Roma'ya kaçmak zorunda bıraktıysa da sokak gösterilerinin üçüncü günü Amerikan ve İngiliz istihbarat örgütleriyle iş birliği yapan General Fazlullah Zâhidî'nin düzenlediği bir hükümet darbesiyle iktidardan düşürülerek tutuklandı (20 Ağustos 1953); şah da yeniden İran'a döndü. Yargılanan ve 21 Aralık 1953 tarihinde önce idam cezasına çarptırılan, ardından cezası üç yıl hapse çevrilen Musaddık hapisneden çıktıktan sonra uzun süre Ahmedâbâd'daki evinde göz hapsinde tutuldu. 5 Mart 1967'de Tahran'da vefat etti ve Ahmedâbâd'daki evinin bahçesinde toprağa verildi.⁴⁰

Musaddık, ülkesini seven ve ülkesi için gayret gösteren bir lider olmasına rağmen Batı'lı güçlerin baskısına uzun süre dayanamamıştır. Bizdeki durumlara benzer şekilde Amerikan ve İngiliz destekli bir darbeyle ordu vasıtasıyla iktidardan uzaklaştırılmıştır. O'nun iktidardan gidişi belki bizdeki Adnan Menderes dönemiyle mukayese edilebilir ki o da bir askeri darbe sonucunda hem iktidarı kaybetmiş hem de canından olmuştu. Türkiye ve İran'ın belli bir dönemi ne yazık ki bu darbeler ile şekillendirilmiştir.

İran'ın milliyetçi liderlerinden Musaddık daha ilk şahın (Rıza Şah) iktidara gelmesinin sistemde diktatörlüğe yol açabileceğini mecliste yaptığı ateşli bir konuşmada şöyle eleştirmişti:

⁴⁰ Suâd Pîrâ ve Osman Gazi Özgüdenli. *Musaddık Muhammed (1881-1967)*. TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/musaddik-muhammed> (02.03.2019), t.y.

Kimsenin (Rıza Han'ın) ülkeye verdiği hizmetlerden habersiz olabileceğini sanmıyorum. Ülkede durum o haldeydi ki hepimizin bildiği gibi birisi seyahat etmek istese güvenliği yoktu, toprak sahibi ise güvenliği yoktu, mülkü olan ürünlerini korumak için birkaç silahlı tutmak zorundaydı... ve kendi evimi, kendi ailemi ve kendi halkımı koruyabilmek için, elbette Rıza Han Pehlevi isimli zatı bu ülkenin başbakanı olarak görmek isterim. Çünkü güvenlik ve istikrarı görmek istiyorum; şu bir gerçek ki –geçtiğimiz iki yılda- bu adam sayesinde buna sahip olduk ve böylece kamu işlerini yürütüp toplumun çıkarlarına hizmet edebildik... ve Allah'a şükür varlığı sayesinde artık hayati işler yapmaya girişebiliriz.⁴¹

Bizim dış politikamız açısından Türkiye İran'ın Sadabad Paktına hemen katılmasını bekliyordu. Fakat Muhammed Rıza Şah bu konuda oldukça temkinli davranıyordu. Şah'ın bu konuda yavaş davranmasının en önemli nedeni ise Musaddık yanlılarının ve Tudeh sempatzanı sol grupların aşırı tepki gösterebileceğinden çekinmesiydi.⁴² Musaddık'ın ülke içerisindeki etkisi bizdeki 68 kuşağının tepkileri gibi bir durum yaratıyordu. Ayrıca Şah Musaddık dışında hemen dibindeki devasa komşusu SSCB'den de çekiniyordu.

1979 Devrimine giden yolun aslında Muhammed Rıza Şah'ın ikinci kez iktidara gelmesi ve kendi reformlarını yürürlüğe koyması olduğu söylenebilir. 1953'ten sonraki "iki başbakan da -Kavam ve Musaddık- büyük topraklara sahip Kaçar ailelerine mensuptu. Rıza Şah'a muhalif olan bu iki siyasetçi inançlı birer milliyetçi ve meşrutiyetçiydi. Pehlevilerin meşruti hükümdar olarak yönetimi sürdürmesinde kararlı olmaları, Britanya ve ABD'yi kaygılandırmıştı."⁴³ "Şah, cumhuriyetçilik çağında monarşi, şahlık ve Pehlevilik gösterisi yapıyordu. Milliyetçilik ve anti-emperyalizm çağında iktidara gelmesi CIA-MI16 iş birliğiyle Musaddık'ın, diğer bir deyişle İran milliyetçiliğinin simgesinin devrilmesinin doğrudan bir sonucuydu."⁴⁴

II. Dünya Savaşı'ndan sonra İran'da özellikle İslam ve milliyetçilik tartışmaları yaşanmaya başlanmıştır. Bu durum aslında dinin giderek siyasi arena- da etkisini arttırmasıyla da ilintiliydi. Musaddık'ın petrolü millileştirmesi döneminde her ne kadar dini çevreler ve milliyetçi hatta sol gruplar aynı söylemi benimsemiş olsa da din yavaş yavaş İran iç siyasetinde Kum ulemasının da

⁴¹ Katouzian, a.g.e., s. 19.

⁴² Akdevelioğlu ve Kürkcüoğlu, a.g.e., s. 651.

⁴³ Garthwaite, a.g.e., s. 217-218.

⁴⁴ Abrahamian, a.g.e., s. 204.

etkisiyle gücünü arttırmaya başlamıştı. Bu durumda ileri de yaşanacak çatışmaların bir zeminini hazırlıyordu. “Bununla birlikte, bu çatışmanın İslam ya da milliyet üzerindeki ideolojik ya da retorik tartışmalardan kaynaklandığı sanılmamalıdır. Aksine çatışmanın asıl nedenini dini ya da milli meseleler değil, siyasi konular, iktidara ilişkin meseleler ve siyasi gücün nasıl paylaştırılması gerektiği gibi hususlar oluşturmaktaydı. Şüphesiz bu çatışmanın ortaya çıkmasında 21 Temmuz 1951 olaylarından sonra Ayetullah Kaşani ve Dr. Musaddık arasında meydana gelen anlaşmazlık ve Başbakan'ın (Musaddık) ve Meclis'in yetki alanlarına dair tartışmalar oldukça önemli bir rol oynamıştı.”⁴⁵

Abrahamian'a göre Musaddık etkisi İran'da devrildikten çok sonraları bile sürmüştü. “Pek çok yönüyle İran artık bir Üçüncü Dünya ülkesi değil. Üstelik İran halkı, sadece Şiilik ve İslamiyet öncesi kültür miraslarından kaynaklanmayan, aynı zamanda geçmiş yüzyılda karşılaştığı Batılı emperyalist tehdit, Meşrutiyet Devrimi, Musaddık'ın başını çektiği milliyetçi hareket, travmatik 1953 darbesi, Pehlevi dönemi ve elbette İslam Devrimi'yle Irak'a karşı savaşta yaşanan korkunç olaylardaki deneyimlerden elde ettiği ulusal kimlik duygusuyla birbirine kenetlenmiş durumda.”⁴⁶ Arıkan'ın değerlendirmesine göre ise; “Musaddık, petrol endüstrisini millileştirerek ve bunun şartları konusunda İngiliz hükümetine taviz vermeyerek İngiltere ve Amerika'nın İran'daki çıkarlarına zarar vermişti. Musaddık'ın milliyetçi siyasetinin yarattığı uluslararası kriz, istihbarat servisleri aracılığıyla darbeyi organize eden Amerika ve İngiltere için darbenin gerekçesiydi.”⁴⁷ Oral Toğa, bu olayı değerlendirirken; “İran halkı Musaddık'ın devrilişini hiç unutmamıştır. İran halkının verilen imtiyazlara karşı gelişen milli duruşlarının siyaset sahnesinde nihayet var olabileceğine dair son umutları da bu olayla birlikte sökülüp atılmıştır. Kısa ve orta vadede Batılı güçler başarılı olmuş gibi gözükse de İran İslam Devrimi ve sonrasında gelişen İran politikaları bize bunun uzun vadeli hesaplarda farklı sonuçlara sebep olduğunu göstermiştir”⁴⁸ demiştir. Başta Tudeh ve Milli Cephe içerisindeki oluşumlar petrolün millileştirilme-

⁴⁵ Hamid Ahmedi. “İran'da Din ve Milliyet: Dayanışma mı, Çekişme mi?”. İçinde İran; Ulusal Kimlik İnşası, editör Hamid Ahmedi, 1. bs. İstanbul: Küre Yayınları, 2009, s. 45.

⁴⁶ Abrahamian, a.g.e., s. 253.

⁴⁷ Pınar Arıkan. İran, Musaddık ve Darbe. Ankara: Eylül-Ekim 2016 Cilt: 8 Sayı: 76, Orta Doğu Analiz Dergisi, ORSAM, 2016, s.21.

⁴⁸ Oral Toğa. *Musaddık ve Ajax Operasyonu*. İstanbul: İstanbul Fikir Enstitüsü Yayınları <http://ife.org.tr/wp-content/uploads/2016/04/Musadd%C4%B1k-ve-Ajax-Operasyonu.pdf> (02.03.2019), 2015, s. 5.

si gibi politikaları desteklemişlerdi. Bununla birlikte Musaddık'ın toprak reformu ve kadınlara oy hakkı verilmesi vb. tasarıları desteklemesi Tudeh haricindeki cemiyetlerle arasını açmıştı. Hakkı Uygur bundan sonraki süreci aşağıdaki şekilde değerlendirmektedir:

Öte yandan İngiltere ve ABD'nin propaganda savaşı ve cömert rüşvetleri de Musaddık'ın etrafındaki güçlerin dağılmasında etkili olmuştu. Musaddık'ın etrafındaki çember daralıyordu. Özellikle sokaklar üzerindeki hâkimiyetine güvenen Musaddık görüş ayrılığı yaşadığı toprak sahiplerini ve dini çevreleri karşısına almış, ekonomik krizin etkileri pazar esnafını da vurmaya başlamıştı. Böylesi bir ortamda harekete geçmenin zamanın geldiğini düşünen iki ülke düğmeye bastılar. 1 Temmuz'da Churchill, 11 Temmuz'da da Eisenhower tarafından resmen imzalanan TPAJAX planıyla harekete geçildi. Operasyona legal bir görünüm kazandırmak için başlangıçta girişimin başarısız olması halinde başına geleceklerden endişe ettiği için iş birliğine yanaşmayan Şah ikna edilmiş ve Musaddık'ın görevden alınmasına dair bir emri -anayasaya aykırı olsa da- imzalamayı kabul etmişti.⁴⁹

Musaddık, özellikle Batı kamuoyunda hedef tahtasına oturtulmuştur. Sırf ülkesi yararına bazı politikalar yürüttüğü için dünya medyasında aşığılandığı haberlere de maruz kalmıştı. Çünkü "Britanyalılar kamuoyunda bir uzlaşmaya varmanın olanaksız olduğu temasını işliyorlardı, -ve onlara göre- Musaddık: fanatik, deli, değişken, acayip, kaypak, dengesiz, demagog, saçma, çocuksu, bezdirici ve dar kafalı, kışkırtıcı, döneke ve tutarsız, esrarengiz, çılgın, Şark kurnazı, gerçeklerle yüzleşmeye isteksiz, diktatör, yabancı düşmanı, Robespierre bozuntusu, Frankenstein kılıklı vs..."⁵⁰ biriydi. Bu oryantalist ifadeler oldukça düşündürücüdür.

TOPRAK REFORMU VE BUNUN TOPLUMA YANSIMALARI

Muhammed Rıza Şah kendi rejimine muhalif olarak gördüğü Şii ulama dışındaki "Bedesten" (Esnaf ve Tacirler sınıfı) ve zengin toprak ağaları sınıfını tasfiye etmek istiyordu. İran'ın modern dönemdeki tarihinde değişime karşı en etkili gruplar ve muhalefet bu unsurlardan kaynaklanıyordu. Hem ekonomik hem de dini muhalif grupların tasfiyesi Şah'ın önündeki engelleri

⁴⁹ Hakkı Uygur. 1953 Darbesi ve Hatırlattıkları. Ortadoğu Analiz Dergisinin Eylül-Ekim Ayı Sayısı Cilt: 8 Sayı: 76, ORSAM, http://orsam.org.tr//d_hbanaliz/3_hakkiuygur.pdf (02.03.2019), s. 15.

⁵⁰ Abrahamian, a.g.e., s. 158.

bertaraf etmesine yarayacaktı. Bu süreci de kendi adına gerçekleştireceği bir dizi politika ve reformlar ile yürütmeyi düşünüyordu. “Bu yöndeki ilk radikal adımını 1962’de *Ak Devrim* adını verdiği bir toprak reformunu ilan ederek attı. Böylece, büyük toprak sahiplerini ticari tarıma veya endüstri yatırıma yönlendirecek ve tarımsal yapının yerini ticaret ve sanayi burjuvazisinin başat olduğu bir kapitalist yapı alacaktı. Ayrıca, Şii ulemanın elindeki vakıf arazileri de ortadan kaldırılarak, ulemanın ekonomik bağımsızlığına ve toplumdaki saygınlığına da önemli bir darbe vurulacaktı.”⁵¹

Aslında benzer bir uygulama babında Türkiye Cumhuriyeti’nde yerli bir burjuvazi sınıfının yaratılmasını örnek gösterebiliriz. Yusuf Akçura, Ziya Gökalp gibi Cumhuriyetin ilk dönem kurucu aydınları Osmanlı’da Batı’daki gibi bir sınıfsal ayrımın bulunmamasını da yadsıyorlardı. Koç ve Sabancı gibi ailelerin devlet eliyle birdenbire zengin edilmesi sanıyoruz ki iddiamızı kanıtlar niteliktedir. Yine Cumhuriyet döneminde de ulemanın kontrolündeki vakıf malları ve arazileri hızla devletleştirilmiş ya da Vakıflar Genel Müdürlüğüne devredilmiştir. Bu durumun Türkiye’de de bilinçli bir politika kapsamında yapıldığını düşünebiliriz. Devlet eliyle yaratılan bu küçük burjuvazi zaten sonraki yıllarda rejimin en sadık savunucuları haline gelmiştir diyebiliriz.

Toprak Reformu Muhammed Rıza Şah’ın reformlarının belki de en önemlisiydi çünkü bu durum kullanılarak ülkedeki sosyal ve ekonomik yapı adeta tekrar dizayn ediliyordu. Şah, emrindeki Başbakan Eminî’nin tanıtıp uygulamayı başlattığı bu reformları büyük bir başarı olarak kabul ediyordu. Toprak Reformu tasarısı 1962 yılında Meclis’in onayından geçmişti. “Eminî’nin hazırladığı program toprak sahipliğini tek bir köyle sınırlıyordu. Arazi fazlası kiracılık hakları olan ortakçılara aktarılacaktı. Programın sulandırılmış versiyonuysa toprak sahiplerinin köy mülkiyetlerini yakın akrabalarına geçirmesine, ayrıca kendilerine meyve bahçeleri, ormanlık arazi, fidanlık mekanize çiftlik ve teknik tarım alanları saklamalarına izin veriyordu.”⁵²

Bu meseleyi Ervard Abrahamian *Modern İran Tarihi*’nde ayrıntılı olarak incelemiştir. Bu süreç sonunda İran’daki büyük toprak sahipleri başarılı birer ticari çiftliğe dönüşmüş, toprak kullanımındaki sınırlandırmalar neticesinde ayan sınıfının da otoritesi sarsılmıştır. “Toprak reformuyla birlikte feodal, ayan, eşraf ve umde-i malik gibi terimler işlevini yitirmiştir. Köylüler ise

⁵¹ Akdevelioğlu ve Kürkcüoğlu, a.g.e., s. 805.

⁵² Abrahamian, a.g.e., s. 175.

toprak sahibi olmak için Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı'nın idaresindeki köy kooperatiflerine üye olması gerekiyordu."⁵³ Bu uygulamalar ile Şah'ın rejimi büyük oranda toprak üzerindeki devlet kontrolünü eline geçirmiş oluyordu. Türkiye'deki köy enstitülerinin geniş topraklara sahip olması ve köylüyü eğitecek kadroların yetiştirilmesi gibi fonksiyonlarıyla Şah'ın kırsal kesimde yürüttüğü uygulamalar oldukça birbirine benzemektedir. İran'daki toprak reformu aşiretlerin gücünü de sarsmıştır. Ayrıca göçebe olan bazı Türkmen/ Kürt aşiretleri vs. yavaş yavaş bu kooperatiflere yazılarak az miktarda da olsa toprak sahibi olmuş ve göçebe hayattan vazgeçmişlerdir. Sovyetler de Orta Asya'daki göçebe halkları yerleşik düzene geçirmek için *Kolhoz* ve *Salhoz* uygulamaları üzerinden etkin bir faaliyet yürütmüştü.

İran'daki toprak reformu Şah tarafından üç aşamada gerçekleştirilmişti. Bu reformların asıl amacı büyük arazi sahiplerinin topraklarının köylü ve çiftçilere devredilmesiydi. Yaklaşık olarak bir milyon sekiz yüz bin çiftçi arazi edinimi şartlarına uygun bulunmuştu. Bu üç aşamada her seferinde belli bir sayıdaki çiftçiye arazilerin dağıtılması öngörülmüyordu. Toprak reformları arazi sahiplerinin arazilerinin büyük bir kısmının mülkiyetinin çiftçiye devredilmesi işini başarmıştı. Böylece İran'daki toprak mülkiyet yapısı büyük oranda değişti. Toprak sahiplerinden çiftçilere zenginliğin bir nevi transferi olmuştu. Çiftçilerin yararı düşünülerek bazı eğitim faaliyetleri ve olumlu koşullar da hazırlanmaya çalışıldı. Ne yazık ki Türkiye hala böyle bir reform yapamamıştır. Devletin ve bazı feodal ağaların elinde arazilerin toplanması nedeniyle köylüler her geçen gün yerleşim yerlerini terk etme gerçeği ile yüzleşmektedirler. Ülkemizde ise toprak reformu konusu ilk kez "11 Haziran 1945 de kabul edilen 4753 sayılı Çiftçiyi Topraklandırma Yasası (ÇTY) ile yasal düzenlemeye konu olmuş ve bu yasa 1973 yılında Toprak ve Tarım Reformu Yasası ile yürürlükten kaldırılana dek yaklaşık 28 yıl uygulama alanı bulmuştur."⁵⁴ Ama bu uygulama da çok sınırlı bir kapsamda kalmıştı. İran'da İnkılap-ı Sefid'in (Ak Devrim) bizce en büyük başarısı kadınların oy hakkı kazanması ve çiftçilerin toprak sahibi olmalarıdır. Son İran Şah'ının İran'a belki de yegâne hediyesi buydu. Bu yönüyle Muhammed Rıza Şah babasının hiç uygulamadığı *halkçılık* üzerine kurulu bir strateji de izlemiştir diyebiliriz.

⁵³ A.g.e., s. 175.

⁵⁴ Yavuz Tekelioğlu. *Toprak Reformu ve Türkiye Uygulamaları*. Antalya: Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi (Sayı: 19) Akdeniz Üniversitesi, 2010, s. 65.

SONUÇ YERİNE

İran'daki modernleşme deneyimi katı ve baskı yoluyla da olsa önemli ölçüde gerçekleşmişti. Rıza Şah reformlarını modernize ettiği güçlü ordu ve köylünün topraklarına zorla el koyarak elde ettiği muazzam servetiyle başatabilirdi. Oğlu Muhammed Rıza ise yine aynı askeri politikaları ve benzer sosyal-ekonomik döngüleri izlemişti. İki Pehlevi liderin de ortak özelliği oldukça otoriter bir modernleşme politikası yürütmeleriydi. "19. yüzyılda ve 20. yüzyıl başında modernleşmedeki başarısızlık, İran meşrutiyet hareketinin I. Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda gerilemesi ve bizzat savaşın başlaması; kentsel halkın büyük çoğunluğu, özellikle orta sınıflar ve aydınlar sınıfı için, bir yandan ülkenin gittikçe büyüyen geri kalmışlık sorunlarını çözerken, aynı zamanda ulusun birliğini ve bağımsızlığını da koruyacak, milletin temsilcisi olan merkezîyetçi, güçlü (illa despotik olmasa da) hükümet kuracak bir düzen adamı dışında seçenek bırakmamıştı. Erken toplumsal eşitlikçilik, siyasal çoğulculuk ve romantik ülke milliyetçiliği (Musaddık vs.), yeni doğmuş entelijansiyaya nasıl değişimi ve reformu başlatma çabalarını esinlemişse, modern ve merkezîyetçi devlet inşa fikirlerine kafa yoran yeni entelijansiyaya kuşağı için de siyasal otoritaryanizm, kendi özlemlerini gerçekleştirmede kaçınılmaz bir itici güç verdi."⁵⁵

Modernleşme normalde birçok örneğinde olduğu gibi mutlak ve ulusal burjuvazinin de yardımıyla toplumsal değişimlerin Batılı standartlara ulaşması ve gelişmiş toplumların ortaya çıkmasına neden olmuştur. Doğu toplumları içinde bu süreci layıkıyla başaran yegâne toplum Japonya örneğidir. Ancak İran'da, Rıza Şah döneminde yürütülen tüm çabalara rağmen söz konusu ülkede modern ve gelişmiş bir toplumun kurulmasına yol açmamıştır. Yapılan reformlarda şapka, altyapı, silah alımı vesaire de olduğu gibi şekilsel anlamda olmuş fakat Batı'nın gerçekten bilim ve teknolojisi elde edilememiştir. Rıza Şah döneminde merkezi devletin güçlenmesi ve yeni devletin inşası için uygun alanlarda modernizasyon yapılmıştı. Muhammed Rıza Şah döneminde ise ordu, bürokrasi, kadın hakları ve toprak reformu gibi konulara öncelik verilmiştir. Şah'ın özellikle toprak reformu konusunda başarılı bir politika yürüttüğünü anlayabiliyoruz.

⁵⁵ Touraj Atabaki. "I. Dünya Savaşı, Büyük Devletler Arasındaki Çekişmeler ve İran'da Siyasal Toplumun Doğuşu". İçinde İran ve I. Dünya Savaşı; Büyük Güçlerin Savaş Alanı, editör Touraj Atabaki, 1. bs. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2010, s. 7.

Musaddık dönemi ise ülke için tam anlamında yeni bir bağımsızlık mücadelesi olmuştu. Bu dönemde yabancı petrol şirketleri millileştirilmiş fakat petrol dışarı satılmadığı için ülke sosyal ve ekonomik bir krizle yüzleşmek zorunda kalmıştır. Stephanie Cronin'in de bir yazısında belirttiği gibi Pehleviler ülkeye yukarıdan bir reform getirmeye çalıştıkça aşağıdan büyük bir direniş ile karşı karşıya kalmışlardı.⁵⁶ Tüm Doğu ülkelerinde olduğu gibi İran'da da modernleşme tavandan tabana doğru yapılmıştı. Belki de bu yüzden halk nezdinde somut bir karşılığı olmadığı ve halkın manevi ya da kültürel değerleriyle çatıştığı için başarılı olmamıştır. Bizim yorumumuza göre Türkiye ve İran her ne kadar modernleşme anlamında benzer süreçleri yaşamış olsa da İran'ın ülke topraklarında 1900'lü yıllarda petrolün bulunmuş olması onlar için çok daha zorlu bir tecrübe olmuştur. Tabi bu noktada İran'ın I. ve II. Dünya Savaşlarındaki zorlu konumunu da düşünmemiz gerekiyor. İran'ın yanlılarıyla ve doğrularıyla Batılılaşma serüvenin son halkasını oluşturan Pehleviler hanedanlığı döneminin İslam devrimiyle tesviye edilmesi sonucu elde edilen birçok müspet manadaki kazanımlar da süresiz olarak rafa kaldırılmıştır. İran tercihini daha çok yüzünü Doğu'ya çevirmekte kullanırken, Türkiye genel eğilimini birçok aksayan yönleri olmasına rağmen ağırlıklı olarak Batı'dan yana tavır almaya devam etmektedir. Bu tercih farklılığından ötürü Türkiye'de asla İran tarzı salt şeriat/İslam Hukuku'na dayanan bir yönetim kurulamayacağı kanaatindeyiz.

İki halkın sosyolojik eğilimleri / yapıları her ne kadar benzese de Türkiye'de Şii tarzı hâkim/güçlü bir ulema geleneğinin bulunmamasından mütevellit/öbürü Doğu-Batı sorunsalına entelijansiya düzeyinde yaklaşımları oldukça farklılaşmaktadır. İki ülkenin Doğu-Batı sorunsalının kavranmasında sürdü-rülecek çabalarda önemli sosyologlarımızdan Baykan Sezer'in yaklaşımı bizlere yol gösterebilir. Tabi bu konuyu açıklamak istediğimizde ayrı başka bir makale de etraflıca tartışmamız gerekiyor. Ayrıca Baykan Hoca'nın "Şehname Üzerine, Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları" isimli kendimizi anlamak için İran'a da bakmak gerektiğini vurgulayan ilginç bir çalışması da vardır. İşin birde Türkiye Türklüğü ve İran Türklüğü boyutu var ki bu da bizi birbirimize yaklaştıran bir başka faktördür. İran'ın Batılılaşması Türk Batılılaşmasından ilham almış ve uzun yıllar iki toplum arasında etkileşimler devam etmiştir. Ancak Türk Doğuculaşması İran Doğuculaşmasını özellikle

⁵⁶ Stephanie Cronin. "Yukarıdan Reform, Aşağıdan Direniş: İran'da Yeni Düzen ve Muhallifleri (1927-1929)". İçinde Devlet ve Maduniyet, editör Touraj Atabaki, 1. bs. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 93.

dinsel/mezhepsel faktörlerden dolayı asla tasvip etmemiştir. Tabi bunun altında; Türkiye Cumhuriyeti'nde yaşayan kuşakların seküler dünya görüşünü zamanla içselleştirerek bir terkip oluşturmasıyla bir illiyet bağı olduğu düşünülebilir. Yani bir manada bizim Doğuculaştırma düşüncesini savunan günümüzün muhafazakâr aydınları bile 79 *Devrimi* tarzı bir yapıyı istisnalar hariç çoğu zaman kabul etmemektedirler ki son derece haklılardır.

KAYNAKLAR

- Antoine de Saint-Exupéry. 2014. *Küçük Prenses*. Çeviren Ferhat Çınar. Ankara: Panama Yayıncılık.
- Ersin Selçuk. 2015. *Pehleviler Dönemi Türk-İran İlişkileri*. Diyarbakır: AKADER- Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi.
- Ervand Abrahamian. 2018. *Modern İran Tarihi*. Çeviren Dilek Şendil. 5. bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür yayınları.
- Fred Halliday. 2008. *Ortadoğu Hakkında 100 Mit*. Çeviren Can Cemgil. 1. bs. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Gene R. Garthwaite. 2016. *İran Tarihi: Pers imparatorluğu'ndan Günümüze*. Çeviren Fethi Aytuna. 1. bs. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Hakkı Uygur. 1953 *Darbesi ve Hatırlattıkları*. Ortadoğu Analiz Dergisinin Eylül-Ekim Ayı Sayısı Cilt: 8 Sayı: 76, ORSAM, http://orsam.org.tr/d_hbanaliz/3_hakkiuygur.pdf (02.03.2019).
- Hamid Ahmedi. 2009. "İran'da Din ve Milliyet: Dayanışma mı, Çekişme mi?". İçinde İran; Ulusal Kimlik İnşası, editör Hamid Ahmedi, 1. bs. İstanbul: Küre Yayınları.
- Homa Katouzian. 2012. "Rıza Şah Döneminde Devlet ve Toplum". İçinde *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme: Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, 1. bs, 34. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Hüseyin Beşiriyye. 2009. "İran'da Siyasal İdeoloji ve Toplumsal Kimlik". İçinde *İran; Ulusal Kimlik İnşası*, editör Hamid Ahmedi, 1. bs. İstanbul: Küre Yayınları.
- Khosrokhavar Ferhad ve Olivier Roy. 2000. *İran: Bir Devrimin Tükenişi*. Çeviren İsmail Yerguz. 1. bs. İstanbul: Metis Yayınları.
- Mehmet Koca. 2013. "İran'da Rıza Şah Dönemi Modernleşme Hareketleri (1925-1941)". Malatya: İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim / Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Bilim Dalı.
- Mücahit Küçükvatan. 2011. *Soğuk Savaş'ın Türk Dış Politikasına Etkileri ve 1957 Türkiye-Suriye Bunalımı*. C. XI. 23 c. İzmir: Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Güz.
- Nail Elhan. 2016. *İran Devrimi'nin Türkiye'de Yansımaları: "İrancılık" ve "İrancı" İslamcılık*. C. 3. 2 c. Sakarya: Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi, Sakarya Üniversitesi Ortadoğu Enstitüsü.
- Oral Sander. 2007. *Siyasi Tarih 1918-1994*. İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları.
- Oral Toğa. 2015. *Musaddık ve Ajax Operasyonu*. İstanbul: İstanbul Fikir Enstitüsü Yayınları

- <http://ife.org.tr/wp-content/uploads/2016/04/Musadd%C4%B1k-ve-Ajax-Operasyonu.pdf> (02.03.2019).
- Ömer Kürkçüoğlu, Atay Akdevelioğlu. 2015. "Orta Doğu'yla İlişkiler: İran'la İlişkiler". *İçinde Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar*, editör Baskın Oran, 20. bs, 1 1919-1980:357. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Pınar Arıkan. 2016. *İran, Musaddık ve Darbe*. Ankara: Eylül-Ekim 2016 Cilt: 8 Sayı: 76, Orta Doğu Analiz Dergisi, ORSAM.
- Raymond Furon. 1943. *İran*. Çeviren Galip Kemali. İstanbul: Hilmi Kitabevi.
- Rıdvan Kalaycı. 2018. *Uluslararası Sistemin, Siyasal Kültürün ve Rejimin/Devlet Yapısının Dış Politikaya Etkileri: İran, Mısır, Suudi Arabistan, Türkiye*. 1. bs. İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- Rıza Kurtuluş. *Rıza Şah Pehlevi*. TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/riza-sah-pehlevi> (23.02.2019).
- Siret Hürsoy, ve Hatice Hande Orhon. 2012. *Modern Dünya Sisteminde Sermaye Birikimi ve İran'ın Enerji Politikaları*. C. 3. 2 c. İzmir: Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi, Ege Üniversitesi.
- Soner Doğan. 2018. "İran'ın Orta Doğu Siyaseti". Araştırma 74. İstanbul: İNSAMER. https://insamer.com/rsm/icerik/dosya/dosya_1573.pdf.
- Stephanie Cronin. 2010. "Yukarıdan Reform, Aşağıdan Direniş: İran'da Yeni Düzen ve Muhalifleri (1927-1929)". *İçinde Devlet ve Maduniyet*, editör Touraj Atabaki, 1. bs. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Suâd Pîrâ, ve Osman Gazi Özgüdenli. *Musaddık Muhammed (1881-1967)*. TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/musaddik-muhammed> (02.03.2019).
- Süleyman Çağrı Güzel. 2018. *1979 İran İslam Devrimi'nin ABD'nin Orta Doğu Politikasına Etkisi*. C. 17. 65 c. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, Özel Akademi, Kış.
- Touraj Atabaki. 2010. "I. Dünya Savaşı, Büyük Devletler Arasındaki Çekişmeler ve İran'da Siyasal Toplumun Doğuşu". *İçinde İran ve I. Dünya Savaşı; Büyük Güçlerin Savaş Alanı*, editör Touraj Atabaki, 1. bs. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Touraj Atabaki. 2012. "Türkiye ve İran'da Hilafet, Ulema ve Cumhuriyetçilik: Karşılaştırmalı Bazı Tespitler". *İçinde Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme: Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*, 1. bs. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Touraj Atabaki, Erik J. Zürcher. 2012. *Türkiye ve İran'da Otoriter Modernleşme: Atatürk ve Rıza Şah Dönemleri*. Çeviren Özgür Bircan. 1. Baskı. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- William L. Cleveland. 2004. *Modern Ortadoğu Tarihi*. Çeviren Mehmet Harmancı. 1. bs. İstanbul: Agora Yayınları.
- Yalçın Sarıkaya. 2008. *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Yavuz Tekelioğlu. 2010. *Toprak Reformu ve Türkiye Uygulamaları*. Antalya: Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi (Sayı: 19) Akdeniz Üniversitesi.
- Yılmaz Karadeniz. 2012. *İran tarihi (1700-1925)*. 1. bs. İstanbul: Selenge Yayınları.

DÖNEME DAİR BAZI FOTOĞRAFLAR

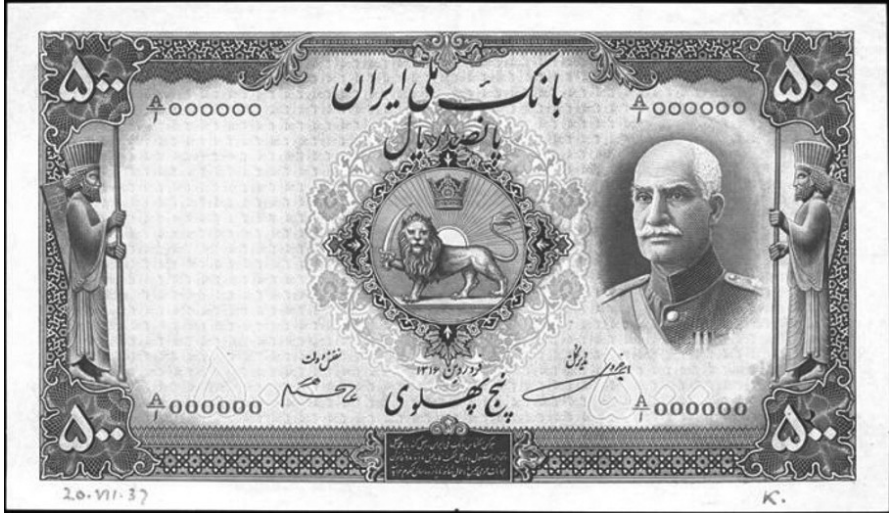
Atatürk ve Rıza Şah Pehlevi

Muhammed Rıza Şah Pehlevi

Time Dergisi'nin "Yaşlı, tuhaf bir büyücü..." olarak nitelediği Muhammed Musaddık

Rıza Şah Dönemi'nde Ahamenid ve Sasani İmparatorlukları'nın sembolleriyle bezeli para

İran Bayrağı (Pehleviler Dönemi)